

ELMI İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

**V RESPUBLİKA ELMİ QAYNAQLAR
KONFRANSININ**

MATERİALLARI
(2 noyabr 2021)

MATERIALS
OF THE
V REPUBLICAN CONFERENCE
OF SCIENTIFIC SOURCES
(2 November, 2021)

ELMİ İŞ
beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktorlu
1.518

V RESPUBLİKA ELMİ QAYNAQLAR KONFRANSININ
M A T E R İ A L L A R I
(2 noyabr 2021)

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/02/05>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor
1.518

M A T E R I A L S
OF THE V REPUBLICAN CONFERENCE
OF SCIENTIFIC SOURCES
(2 November, 2021)

Bakı – Baku
2021

Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration number: 2212

Redaksiyanın ünvanı:

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:

Az1073, Bakı,
Press Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

Tel.: (050) 209 59 68
(055) 209 59 68
(012) 510 63 99

e-mail:

aem.konfrans@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

MENDELEY

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

SƏDR:

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti

SƏDR MÜAVİNLƏRİ:

Mübariz HÜSEYİNOV, “Elmi iş” beynəlxalq elmi jurnalın baş redaktoru
Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti

MƏSUL KATİB:

Assoc. Prof. Dr. Dürdanə HÜMBƏTOVA

ÜZVLƏR:

Prof. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu

Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti

Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Elçin İSGƏNDƏRZADƏ, Azərbaycan Texniki Universiteti

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti

Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Elxan NURİYEV, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti

Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, “İdrak” liseyi

Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti

Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti

Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu

Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti

Assoc. Prof. Dr. Sevda TAHİRLİ, Bakı Dövlət Universiteti

Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti

THE ORGANIZING COMMITTEE

CHAIRMAN:

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University

DEPUTY CHAIRMAN:

Mubariz HUSEINOV, editor-in-chief of the international scientific journal "Scientific work"

Dr. Alamdard SHAHVERDIYEV, Baku State University

EXECUTIVE SECRETARY:

Assoc. Prof. Dr. Durdana HUMBATOVA

MEMBERS:

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS

Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, Azerbaijan State Agrarian University

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University

Prof. Dr. Elchin ISGANDARZADE, Azerbaijan Technical University

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University

Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University

Prof. Dr. Ibadulla AGAYEV, Azerbaijan Medical University

Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University

Prof. Dr. Elkhan NURIYEV, Baku State University

Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University

Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University

Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University

Prof. Dr. Monsum ALISHOV, "Idrak" Lyceum

Dr. Elcin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry

Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University

Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan State University

Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics

Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University

Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, Institute of Linguistics of ANAS

Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University

Assoc. Prof. Dr. Sevda TAHIRLI, Baku State University

Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Leyla Musa qızı Xanbutayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
khanbutayeva@mail.ru

CÜMLƏNİN ANLANMASINDA STRUKTUR AMBIQİTİVLİYİN ROLU

Açar sözlər: sintaktik ambiqitivlik, parsing, sintaqm, kontekst, sözönülü birləşmələr

The role of structural ambiguity in sentence comprehension

Summary

Being a linguistic phenomenon ambiguity has several types which are realized in speech act. Structural or syntactic ambiguity is of particular importance in the understanding of a sentence and arises through prosodic means such as stress, intonation, pause, and syntagm. The different division of the syntagm leads to the interpretation of the sentence in two or more senses. Transformative grammar also contributed to the study of ambiguity in language. The formation of the sentence, its grammatical structure and the meaning it expresses form the basis for the surface structure.

Structural ambiguity has always been the focus of psycholinguists which is also called "syntactic parsing". Parsing affects the auxiliary words and various morphemes used in the sentence and at the same time leads to the deceptive syntactic analysis. Since the deep structure has more meanings and the surface structure is conditioned by the sound of the sentence, the surface and deep structure ambiguity is the

most reliable form of communication between words in a sentence. Both surfaces in ambiguous sentences differ mainly in the information given and this happens when a word performs several grammatical functions in a sentence.

Key words: *syntactic ambiguity, parsing, syntagm, context, prepositional phrases*

Ambiqitivlik hadisəsinin əsasını omonimlik və çoxmənalılıq təşkil edir. XX əsrin ortalarından cümlə sintaksisinə yeni yanaşma-transformativ qrammatika əmələ gəldi və məhz bu yanaşma söz, söz birləşmələri və cümlələrdə ambiqitivlik hadisəsinin öyrənilməsinə şərait yaratdı.

İngilis dilində fonetik, leksik, struktur ambiqitivlik geniş yayılmışdır. Məqələdə əsasən struktur və ya sintaktik ambiqitivlik haqqında fikir yürüdəcəyik.

Struktur ambiqitivlik vurğu, intonasiya, fasilə və sintaqm kimi prosodik vasitələrin köməyi ilə yaranır. Ümumiyyətlə, cümlənin başa düşülməsində sintaqmın böyük rolu var, başqa sözlə, sintaqm bölgüsünün fərqli şəkildə aparılması cümlənin mənasının iki və ya daha artıq mənada şərh olunmasına səbəb olur. Sintaqm bölgüsünə əsasən cümlənin qrammatik quruluşunun, sintaktik vəzifələrinin dəyişməsi hesabına cümlənin mənası da dəyişir və beləliklə, ambiqitivlik yaranır.

Məsələn, Azərbaycanlı gənc əsgərlər yerli əhalini salamladı – cümləsində sözlər arasındakı fərqi sintaqm bölgüsünü dəyişməklə müxtəlif formalarda şərh etmək olar. Azərbaycanlı (NP) gənc əsgər yerli əhalini (NP) salamladı (VP). Bu cümlədə /azərbaycanlı/sözünü ayrıca götürsək, o, cümlənin mübtədasi funksiyasını yerinə yetirəcək. /Azərbaycanlı gənc əsgərlər/ cümlənin mübtədasi vəzifəsində çıxış etdikdə isə, cümlənin sintaqm bölgüsü aşağıdakı kimi olur: Azərbaycanlı gənc əsgərlər (NP), yerli əhalini salamladı (VP). Beləliklə, cümlənin ambiqitivliyinin aşkar edilməsində sintaqm bölgüsünün düzgün aparılması, bəlkə də mühüm şərtlərdən biridir.

Məhz sintaqm bölgüsünün, vurğunun, fasilənin dəyişməsi eyni cümlənin iki və daha artıq mənalarda anlanmasına gətirib çıxarır.

Sintaktik və ya struktur ambiqitivlik psixolinqvistlərin daima diqqət mərkəzində olmuşdur. İ.A.Sekerina cümlənin anlanmasında geniş yayılmış “garden path” modelini təklif etmişdir. Bu model başqa sözlə “syntactic parsing” də adlandırılır [Sekerina. 2015].

Sintaktik parsinqdə əsas diqqət sintaktik cəhətdən ikimənalılığa və ya “sintaktik omonimiyə” yetirilir. Sintaktik ikimənalılıq ingilis dilli tədqiqatçılar tərəfindən struktur cəhətdən tədqiq edilir. Sintaktik ikimənalılığın iki növü müəyyən edilib: 1) local – kontekst daxilində sözün hansı nitq hissəsi və ya hansı sintaktik funksiyaya aid olması məlum olmur, lakin tədricən digər kontekstdə onun funksiyası aydınlaşır. 2) qlobal – cümlə bitdiyi halda belə ikimənalılığını saxlayır [Brown. 1987: 345].

Cümlənin formalaşması, təşkili və anlanmasında ilkin mərhələ kimi sintaksis, yalnız sonrakı mərhələdə semantikanın ön plana çəkilməsi cümlənin düzgün başa düşülməsini şərtləndirən əsas səbəbdir. Ambiqitivlik həm yazılı, həm də şifahi nitqdə reallaşır. Leksik ambiqitivlikdə bir söz bir neçə mənə ifadə etsə də, çoxmənalılıq və omonimlik nəticəsində meydana çıxır.

Ambiqitiv cümlələrin mənasını aydın başa düşmək üçün cümlədəki sözlərin leksik, qrammatik şərhinə diqqət yetirmək lazımdır. Ambiqitiv cümlələrdə ambikiozluq yaradan söz “dərəcə” etibarilə yüksək olmalıdır. Məsələn:

(1) I saw the baby with blue eyes //. – /Mən mavi gözlü körpə gördüm//.

(2) He drank a cup of coffee //. – /O, bir stəkan kofe içdi //.

(3) We saw her duck //. – /Biz onun ördəyini gördük //, və ya /Biz onun yayındığını gördük //.

Birinci və ikinci cümlələrdə ambiqitivlik dərəcəsi aşağı olduğu üçün bu cümlələr ambiqitiv kimi qəbul olunmur. Üçüncü cümlədə isə vizual illuziya özünü göstərdiyinə görə iki cür interpretasiya mövcuddur.

Cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsi kommunikasiyanın aydın və anlaşılıqlı olmasına xidmət edir. Eyni cümləni kontekstdən asılı olaraq müxtəlif sintaqmatik bölgülərə əsasən müxtəlif cür anlamaq olar və şübhəsiz, bu bölgü dildə ambiqitivliyin (ikimənalılığın) yaranmasına yol açır.

Transformasyon qrammatika nəzəriyyəsinə əsasən bütün cümlələr iki səviyyəli sintaktik struktur üzərində qurulur: alt qat (deep structure) və üst qat (surface structure). Belə ki, alt qat daha çox məna ilə, üst qat isə cümlənin səslənməsilə şərtlənir. Üst və alt qat ambiqitivliyi cümlədə sözlər arasında ən etibarlı əlaqə formasıdır. Alt qat ambiqitivliyi üst qat ambiqitivliyindən əsasən verilən informasiyaya görə fərqlənir və bu, o zaman baş verir ki, bir söz cümlədə bir neçə qrammatik funksiya yerinə yetirmiş olsun.

Deməli, alt qat frazalar və leksikonlardan ibarət olub, mental proseslər üçün zəmin yaradır. Cümlənin yaranması, qrammatik quruluşu və ifadə etdiyi məna alt qatda formalaşaraq üst qat üçün baza rolunu oynayır. Beləliklə, alt qatda formalaşan cümlə üst qatda söyləmə çevrilərək ünsiyyət vasitəsi olur. Bəzən üst qatda cümlə iki və daha artıq mənada başa düşülür. Bu hadisə sintaktik ambiqitivlik adlanır. Mənasından asılı olmayaraq ambiqitivlik konkret asılılığı olan hadisədir.

Cümlələrlə yanaşı, bəzi ifadələrdə də bu kimi çoxmənalılıq hallarına rast gəlmək olur. Məs. / ancient countries and cities / (qədim ölkə və şəhərlər) ifadəsini həm /ancient countries and ancient cities / (qədim ölkələr və qədim şəhərlər), həm də / countries and ancient cities / (ölkələr və qədim şəhərlər) kimi şərh edə bilərik.

Cümlənin mənasını başa düşmək üçün ilk növbədə cümlənin tərkibindəki sözləri təhlil etmək (yəni parsing etmək L.X.), onların sintaktik rolunu aşkarlamaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ən sadə cümlə belə ambiqitivlik ifadə etmə qabiliyyətinə malikdir. Cümlə daxilində müvəqqəti ambiqitivlik də özünü göstərə bilər. Bu zaman, cümlənin əvvəlki hissəsi bir neçə interpretasiyaya yol açmış olur.

Məsələn: / The secretary applauded for his efforts was soon promoted //.

İlk baxışda “applauded” cümlənin əsas xəbəri (feili) təsirini bağışlasa da, bu belə deyil. Cümlənin əsas xəbəri “was promoted”dir və bu tip cümlələr “garden-path” cümlələr adlanır. İngilis dilinin qrammatikasında bu tip cümlələr təyin budaq cümlələrinə ekvivalent cümlələrdir.

"Garden-path" cümlələrini özəlləşdirən əsas səbəblər onun bir tərəfdən söylənmiş fikri vurğulaması, digər tərəfdən isə ikili məna daşmasıdır, başqa sözlə, bu cümlələrdə oxuduğun və ya eşitdiyin cümləyə neytral yanaşma müşahidə edilmir.

Bəs parsinqə səbəb olan faktorlar hansılardır? Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, parsinq cümlədə işlənən köməkçi sözlərə və müxtəlif morfemlərə təsir edir və eyni zamanda aldadıcı sintaktik təhlilə yol açır.

Yuxarıdakı nümunəyə bir daha nəzər salmaq. / The secretary applauded for his efforts was soon promoted // (1) – / Göstərdiyi səyə görə katib, /katibə/ tezliklə dəstəkləndi//. Bu cümləni oxuyarkən, çoxu belə zənn edir ki, “secretary” qadındı, onu (kişini) nümayiş etdirdiyi səyə görə alqışlayır. Verilmiş nümunəni /The secretary who was applauded for his efforts was soon promoted/ (2) kimi də şərh etmək olar. (1) və (2) cümlələri arasındakı əsas fərq birincinin sadə, ikincinin isə mürəkkəb cümlə olub təyin budaq cümləsini ifadə etməsindədir. Deməli, parsinqə sintaktik faktorlarla yanaşı, semantik faktorlar da təsir edir. Məhz sintaksislə semantikanın qarşılıqlı əlaqəsi “garden-path” cümlələrinin izahına yol açır.

İngilis dilində məlum növdə olan cümlələri anlamaq məchul növdə olan cümlələri anlamaqdan daha asan və sadə olur. Sadəlik ondadır ki, elə cümlələr var ki, onlar həm məlum, həm də məchul növdə eyni mənanı ifadə edir. Bu tip cümlələr “reversible” (tərsinə) cümlələr adlanır. Məsələn, /The cat chased the bird//. /The bird was chased by the cat//. Burada həm pişik, həm də quş təqib edəndir, ov tutandır. Lakin /I chew the gum // cümləsi (reversible) tərsinə ola bilmir. Şübhəsiz, mən saqqız çeynəyə bilərəm, lakin saqqız məni çeynəyə bilməz.

Göstərdiyimiz nümunələrdən görüldüyü kimi, bəzi sintaktik və semantik faktorlar parsinqin əmələ gəlməsində vasitəçi olur.

Qeyd edildiyi kimi, ambiqitivlik həm sözə, həm söz birləşməsinə, həm də cümlələrə aid ola bilər. Ambiqitivlik situasiya daxilində müəyyənləşir, belə ki, bir situasiyada ambiqitiv olan söz, söz birləşməsi və ya cümlə digər situasiyada ambiqitiv olmaya bilər.

Ambiqitivlik bir neçə mənanı özündə ehtiva edir: 1) qrammatik və ya struktur – məs. “new houses and shops” ifadəsinin təhlili nəticəsində “new” sözünün həm houses həm də shops sözlərinə aid olduğunu görürük (new houses and shops; new houses and new shops; houses and new shops); 2) semantik və ya leksik – məs. /Visiting sportsmen can be terrible// cümləsi iki cür interpretasiya oluna bilər. (I. It is terrible to visit sportsmen; II. Sportsmen who visit are terrible).

1. Ambiqitivliyi leksik-qrammatik və tekstual kateqoriyaya bölən A.Məmmədov onlar arasında fərqi göstərərək qeyd edir ki, “kontestdən asılı olmayaraq söz və ya sintaktik struktur birdən çox məna ifadə edərsə, onu leksik-qrammatik ambiqitivlik kimi qəbul etmək lazımdır” [Mammadov. 2018: 33].

Cozef F. Kess, Ronald A. Houp ambiqitivliyin üç növünü: leksik, linqvistik strukturun üst və alt qatını fərqləndirirlər. Onların fikrincə, leksik ambiqitivlik cümlədə ikidən artıq söz və sözbirləşmələri arasında oxşar mənalara üzrə çıxarkən özünü biruzə verir. Onlara görə üst qat ambiqitivliyi cümlədəki sözlər arasında müxtəlif sintaktik qruplaşmanı, alt qat isə sözlər və sözbirləşmələri arasında müxtəlif məntiqi əlaqələri əks etdirir [Kess. 1981:30].

Ambiqitivlik bəzən qeyri-müəyyənlik (vagueness) termini ilə də qarışdırılır. O ifadələr qeyri-müəyyənlik ifadə edir ki, onların məna sərhədləri aydın deyil.

Təbii dildə ifadələrin çoxu qeyri-müəyyəndir, çünki onların denotativ (əsas) mənası qeyri-səlisdir, lakin ambiqitivlik isə birdən çox məna ifadə edir. İfadələrin səlislik bildirməsi üçün kontekst lazımdır.

Dildə xeyli birmənalı, lakin qeyri-müəyyənlik ifadə edən sözlər var. Məsələn, ingilis dilində “wee” sözünü götürək. Bu sözün mənası “kiçik”,

"balaca", "bambalaca" deməkdir, lakin kiçik fərz edilən əşyanın forması, ölçüsü, görünüşü qeyri-müəyyəndir.

Keçən əsrin 70-80-ci illərində kompüterlər artıq dillərin qrammatik cəhətdən implemetasiyasını dəstəkləməyə cəhd göstərdi. Kompüterdə yazılan cümlənin onların gözlədiyindən daha artıq parsinq nümunələri yaratmağı təəccüblə qarşılandı. Martin et al-ın (1987) fikrincə, kompüterə ötürülən "List sales of the products in 1973 with the products produced in 1972" cümləsinin 455 parsinqi aşkarlanmışdır [Wasow Th. 2005].

Kompüterə təqdim edilmiş cümlələrin dərinədən təhlili nəticəsində əmələ gələn parsinqləri sistemin səhvi kimi qəbul etmək olmaz. Düzgün qrammatik struktura malik cümlələrin dərinədən təhlili çoxsaylı parsinqlərə yol açır, bu da təbii haldır, lakin bəzən həddən artıq əmələ gələn mənə çalarları praqmatik qeyri-adiliyə gətirib çıxarır.

İngilis dilində struktur ambiqitivliyin əsas mənbəyi cümlədə sözlü birləşmələrin, zərflərin işlənməsidir və bu modifikatorlar bir qayda olaraq son pozisiyada işlənir.

K.Çörç və R.Patil mürəkkəb kompleksləri və onların təbii dil təfsiri nümunəsini / Put the block in the box on the table / müzakirə edərək, onun iki parsinqini göstərirlər (in the box, on the table) və qeyd edirlər ki, bu cümləyə "in the kitchen" sözlü birləşməni əlavə etməklə, parsinqin sayını sürətlə artırmaq olur. Belə ki, cümləyə əlavə sözlü birləşmənin (PP- prepositional phrase) artırılması ilə beş parsinq əmələ gətirmək mümkündür [Church.1982: 142].

Beləliklə, struktur ambiqitivlik mətnədə, nitqdə çox hallarda çəşqinliq yaratdığına görə bəzi cümlələrdə bir neçə interpretasiya yol açır və bu interpretasiyalar əsasən qrammatik və leksik modifikatorların köməyi ilə həyata keçir.

References

1. Brown P., Levinson S.C. Politeness. Some Universals in Language Usage. Max-Plank Institute for Psycholinguistics. Nijmegen. / P.Brown. –Cambridge University Press – 1987. – 345 p. <https://doi.org/10.1017/CD09780511813085>.
2. Church K., Patil R. Coping with syntactic ambiguity or how to put the block in the box on the table. American Journal of Computational Linguistics, №8, –1982. pp.139-149.
3. Kess J.F. Ambiguity in Psycholinguistics. / J.F.Kess, A.H. Ronald. – Amsterdam: J.Benjamins Publishing Company, – 1981. – 124 p.
4. Mammadov A.Y. Studies in Text and Discourse / A.Y. Mammadov. – New Castle: Cambridge Scholars Publishing, – 2018. – 145 p.
5. Wasow, Th., Perfors, A., Beaver, D. The Puzzle of Ambiguity (PDF). Stanford University, 2005. <https://www.researchgate.net> ›
6. Sekerina İ.A. – 2015. <https://postnauka.ru/longreads/>

Наиля Габиб гызы Гаджиева

Азербайджанский медицинский университет
доктор философии по филологии, доцент
naila.abasova@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ КАК ИНОСТРАННОМУ В ИНОЯЗЫЧНОЙ СРЕДЕ

Ключевые слова: РКИ, иноязычная среда, методика преподавания, этнометодический подход

Problems of teaching Russian as a foreign language in a foreign language environment

Summary

The role of foreign language has changed in human life today. The issues of nationally oriented teaching of Russian as a foreign language in a non-linguistic environment are becoming more actual. The methods of teaching Russian as a foreign language are also changing in these conditions.

The actual issue of ethnomethodic teaching is becoming relevant, therefore, teachers who teach the Russian language outside of Russia must have the skills of an ethnomethodic approach. The didactic base, which forms the basis of the ethno-oriented learning model, includes a system of variable tasks and exercises aimed at mastering the prosodic means of the Russian language, Russian non-verbal communication, at minimizing the difficulties caused by the interference of the native language, and at implementing a dialogue of cultures in the educational process.

Key words: RFL, foreign language environment, teaching methods, ethnomethodical approach

Введение

Сегодня изменилась роль иностранных языков в жизни человека. Все более актуальными становятся вопросы национально ориентированного обучения русскому языку как иностранному во внеязыковой среде. В этих условиях меняются и методы обучения русскому как иностранному. Становится актуальным вопрос этнометодического обучения, поэтому и педагоги, обучающие русскому языку вне России, должны обладать навыками этнометодического подхода. Основываясь на точку зрения Ю.Е.Прохорова, касающееся национально-культурных особенностей речевого общения [1, 223], можно утверждать, что с позиций обучения вне России русскому языку иностранцев как представителей иной этнической и лингвокультурной общности большой интерес представляет не рассмотрение вопросов теории дидактики, но роль и место образовательной культуросферы в обеспечении педагогического общения и взаимодействия в иноязычной среде и, как следствие, изучение национальных культурно-образовательных особенностей этого общения и взаимодействия. В процессе обучения русскому языку иностранцев за рубежом для русского преподавателя, если он не владеет родным языком учащихся, важными становятся их деятельностные, а не лингвистические способности.

Система образования – это способ деятельности, который выдвигает на первый план проблему содержания и принципов организации этой деятельности. Важно не просто отметить несовпадения или особенности в содержании и принципах преподавания РКИ в той или иной стране, а комплексно проанализировать все компоненты системы обучения при их функционировании вне России. «Характеристика системного подхода имеет большое методологическое значение, которое должно выражаться в ориентации исследований на выявление и анализ различных типов изучаемых систем» [2, с. 471]. Л.В.

Московкин одной из негативных черт современной методики считает отсутствие системного взгляда на процесс обучения и все то, что с ним связано [3, с. 35].

В преподавании русского во внеязыковой среде нужно:

1) рассмотреть особенности языковой/иноязычной среды обучения,

2) описать конкретные-условия преподавания/изучения русского языка как иностранного вне России, охарактеризовать зарубежную образовательную среду,

3) проанализировать специфику функционирования системы обучения РКИ, а также каждого его компонента вне российского образовательного пространства,

4) определить роль и функции преподавателя РКИ, носителя языка, при работе в иноязычной среде, а также условия его эффективной деятельности;

5) наметить пути подготовки современных этнически и методически, компетентных преподавателей РКИ с учетом особенностей иноязычной среды обучения при работе в России и вне России, сформулировать задачи факультетов и курсов повышения квалификации и кафедр методики преподавания русского языка как иностранного в процессе этой работы.

В системе обучения очень важен отбор учебного материала, формы и способы его подачи на занятиях, методы и средства обучения. Поэтому краткосрочные курсы РКИ вне языковой среде не дают такой возможности. Ведущий компонент системы при краткосрочном обучении РКИ – активизировать речевые и коммуникативные навыки и умения. А цели и задачи преподавания русского языка в зарубежных вузах – это не только развитие данных навыков и умений, когда во многих странах русский язык изучается как второй или третий иностранный язык. Коммуникативно-деятельностный подход, уместный и эффективный в рамках языковой среды, в процессе обучения, вне языковой среды в школах, лицеях, университетах заменяется

сознательным подходом. Новый подход определяет содержание обучения, а, следовательно, и выбор адекватных учебных средств.

Основной единицей обучения вне языковой среды является текст, в то время, как в языковой среде – это дискурс. С методически организованным «аудиторным дискурсом» [4] учащиеся могут встретиться, как правило, лишь на занятиях, которые проводит русский преподаватель, который является и носителем языка, и носителем стереотипов коммуникативного поведения, и носителем культуры, кладезем фоновых знаний. Задача преподавателя, работающего вне языковой среде – организовывать на занятиях дискурс, чтобы погрузить в связный текст в совокупности с экстралингвистическими – прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами, выраженными как вербальными, так и невербальными средствами (звуками, интонацией, жестами, мимикой, поведением). Без использования видеоматериалов, кассет, других средств наглядности это очень трудно сделать. Поэтому преподаватель РКИ должен помнить, что независимо от того, в рамках какого метода ему приходится вести занятия в зарубежном вузе, его метод всегда должен содержать культуроведческую (социокультурную) составляющую. Поэтому у преподавателя русского языка в зарубежном вузе формируется этнотолерантная методическая компетенция. В условиях языковой среды ее сформировать сложнее.

«Особенности современного образовательного процесса, развивающегося в условиях интеграции образовательных систем разных стран и регионов, в условиях нарастающей миграции населения, в том числе учащихся, с целью получения качественных знаний, компетенций, свидетельствуют о важности и необходимости подготовки нового, этнически грамотного поколения русистов» [5, 19]. Учет отсутствия языковой среды обучения актуален и для стран с большими культурными различиями, и для стран близких в культурном

отношении. Так, азербайджанец, изучающий русский язык в российском вузе и азербайджанец в Азербайджане – совершенно разные категории учащихся, которые требуют различных подходов при их обучении. Это не удивительно, так как культуры и системы образования отличаются друг от друга, что является фактом.

Учась в языковой среде, иностранные студенты адаптируются в новых для себя условиях. Принимают те методические установки, которые им предлагают преподаватели. Обучаясь в вне языковой среде, они остаются в рамках привычной для них, традиционной системы образования и не готовы сразу перестраиваться.

В последнее время мир становится все более открытым, все больше появляется возможностей для работы людей в самых разных уголках мира, меняется статус иностранных языков и отношение к их изучению. Возникают и новые возможности для расширения поля диалога культур. В этих условиях преподаватели РКИ должны быть толерантными личностями, должны уметь учитывать на занятиях родной язык и культуру иностранных учащихся, приехавших изучать русский язык в Россию. Но понятия этнотолерантной методической компетенции, этнометодической культуры будущего преподавателя, особенности внеязыковой среды обучения в данном курсе не рассматриваются.

Необходимо учитывать, что и преподаватели, работающие в зарубежных вузах, и неязыковая среда могут существенно различаться. Преподавателей РКИ можно разделить на следующие группы:

профессиональные преподаватели РКИ (среди них есть и опытные, и совсем молодые специалисты);

филологи без специализации РКИ;

носители языка, не прошедшие подготовку по специальности.

Трудности для каждой из категорий работающих будут, очевидно, разные. Но, с нашей точки зрения, для всех важно понимать специфику работы преподавателя РКИ в неязыковой среде. Другое дело, что наряду с этим пониманием для данных категорий «преподавателей» акцентуализироваться будут разные учебно-методические составляющие: для русского преподавателя-русиста на первый план выйдет процесс адаптации в данной стране, в конкретном вузе; для преподавателя-нефилолога – процесс погружения в суть новой специальности; для преподавателя, давно живущего и работающего вне России, – кроме погружения в специальность, процесс пополнения знаний о современных российских реалиях. В свою очередь, неязыковую среду можно классифицировать по разным параметрам.

Изучение иностранных языков становится все более и более прагматичным. Если ранее бесспорным считалось, что образ страны изучаемого языка не должен вызывать возражений и раздражений у учащихся, то в настоящее время это далеко не так очевидно. Можно анализировать неязыковую среду с точки зрения различной близости языковых систем по отношению к русскому языку. Но в настоящее время говорить об обучении только языку, опираясь лишь на сопоставление языков, явно недостаточно, так как идеи диалога культур, иноязычного образования, включающие не только и не столько вопросы изучения иностранных языков, но и вопросы изучения культур, охватывают все больше последователей.

В связи с необходимостью поддержать и развить мотивацию учащихся к изучению русского языка во внеязыковой среде большую роль начинают играть национально ориентированные социокультурный, культуроведческий подходы к обучению. Эти подходы направлены на формирование и развитие у иностранных учащихся интерес к русской культуре, к русскому национальному характеру в диалоге с родной культурой в процессе изучения ими русского языка, то есть при

формировании у них языковой и речевой компетенций. В этих условиях роль преподавателя заключается в том, чтобы в процессе обучения языку научить учащихся видеть, фиксировать, а в дальнейшем и самостоятельно извлекать культуроведческую информацию из изучаемого ими языкового и речевого материала.

Культуроведческий подход ориентирует преподавателя на передачу информации (русской культуры), на диалог культур, то есть на получение им информации о родной культуре учащихся и на передачу кода усвоения информации и обмена информацией (языка и речи). Чтобы заинтересовать студента обучение должно идти не от языка к культуре, а наоборот, от культуры к языку. Некоторые исследователи [6] полагают, что специфика языковой среды зависит от особенностей исторического развития рассматриваемых региона или страны, их геополитического положения, от этнической культуры, взаимодействия и взаимовлияния имеющихся языков, миграционных процессов и языковой политики.

Если внеязыковую среду рассматривать как нечто целое, противопоставленное языковой среде, то можно заметить, что система обучения работает в ней по-другому. Понятие системы обучения функциональное, сложное и открытое, так как реализация его компонентов зависит от среды/условий как в широком смысле этого слова (языковая/неязыковая среда), так и в узком его значении (социальный или государственный заказ данного общества, данного университета, возможности конкретного университета и т.п.). Если проанализировать принципы обучения, то можно увидеть, как со временем появляются новые принципы, как переосмысливаются старые принципы в зависимости и от наличия или отсутствия языковой среды обучения. Так, методический принцип учета родного языка учащихся был дополнен принципом учета родной культуры учащихся и их национальных лингвометодических традиций [7].

Конечно, родную культуру и национальные лингвометодические традиции учащихся необходимо/желательно принимать во внимание и при работе в российских вузах. Вне языковой среды учет преподавателем культуры и национальных лингвометодических традиций страны пребывания является необходимым условием его успешной деятельности. Все компоненты системы обучения: цели и задачи, подходы, методы, принципы обучения, содержание и средства обучения, организационные формы тесно связаны между собой, но в учебно-методических интересах могут быть вычленены и описаны по отдельности.

Помимо общения с преподавателями и студентами, в свободное от занятий время студенты-инофоны вынуждены использовать изучаемый язык для общения и тем самым активизировать знания и умения, полученные на занятиях. В условиях изучения РКИ вне языковой среды возможности спонтанного общения с носителями языка немногочисленны. Поэтому важно создание условий, компенсирующих отсутствие языковой среды: создание возможностей общения с носителями языка, знакомство с русской культурой и т.д.

Формирование речевой среды необходимо для полноценного обучения иностранному языку. Работа по созданию речевой среды в процессе обучения РКИ в условиях другой страны многоаспектна. Она направлена на внедрение в педагогический процесс ряда мероприятий разных уровней и имеет разные формы.

Языковая среда на занятии по иностранному языку максимально должна быть приближена к естественной. Учебная языковая среда формируется в результате искусственного создания условий для погружения учащихся в иностранный язык (дидактическая речь преподавателя, материалы учебника и другие учебно-практические материалы, общение на занятии на иностранном языке). Когда речь идет о создании условий,

максимально приближенных к реальному общению, целесообразно использовать термин «речевая среда». Усвоение иноязычной системы логичнее осуществлять в языковой среде, а формирование коммуникативных умений – в речевой [4, с. 196].

Современная методика обучения иностранному языку признает необходимость формирования у учащихся социокультурной компетенции и ставит целью усвоение и надлежащее управление отличительными чертами изучаемой культуры, в особенности теми, которые заложены в изучаемом иностранном языке. Пребывание в стране изучаемого языка и общение с его носителями предполагает не только целенаправленное (на занятиях), но и неуправляемое, стихийное погружение в культуру, обусловленное жизненной самой ситуацией. Вне языковой среды в процессе обучения РКИ следует уделять внимание работе, направленной на компенсирование отсутствия аутентичной культурной среды. Так, аудиторная работа по компенсированию культурной среды представлена большим количеством культуроориентированных учебных дисциплин, опосредованно и непосредственно знакомящих учащихся со страной изучаемого языка, ее жителями и их менталитетом, их культурой, философией, позволяющих сопоставить их с родными реалиями и культурой (с целью формирования социолингвистического и социо-психологического компонентов социокультурной компетенции).

Процесс овладения новой культурой должен осуществляться в диалоге с родной. Это, в свою очередь, позволяет более глубоко проникнуть и приобщиться к культуре своего народа. В этом плане важна внеаудиторная деятельность. Подготовка и участие в конкурсах, олимпиадах, фестивалях, посвященных русскому языку, литературе и культуре; участие в конференциях и вебинарах предоставляют учащимся возможность непосредственного общения с носителями языка.

Все технические средства, применяемые в обучении можно разделить на те, которые способствуют созданию языковой среды и средства, способствующие формированию речевой среды. К первой группе относятся электронные тексты, иллюстративные материалы, аудио- и видеоматериалы, мультимедийные обучающие программы, электронные словари и энциклопедии, игровые компьютерные программы, материалы с сайтов, презентации. Представление учебного материала в аудитивной и аудиовизуальной формах дает возможность демонстрировать обучающимся ситуации реального общения, речевое поведение носителей языка, комментировать его особенности. Общеизвестно, что изучение языка наиболее эффективно в стране изучаемого языка. В этой связи важными представляются учебная практика и стажировка, во время которых студенты получают возможность погрузиться в реальную языковую среду и культуру страны изучаемого языка.

В условиях преподавания РКИ вне языковой среды важную роль играют квалификация и профессионализм преподавателя. Он выступает носителем эталонной речи, источником культурологической и лингвокультурологической информации.

Заключение

Эффективным средством формирования коммуникативной компетенции иноязычных учащихся вне языковой среды является этноориентированная многокомпонентная модель обучения (МЭМО) русскому языку как иностранному.

Этноориентированная модель обучения русскому языку как иностранному вне языковой среды, включающая в себя системообразующие факторы, принципы функционирования, условия применения, цели, компоненты (этнокультурный, педагогический, психологический и методический), критерии эффективности повышает качество обучения и интенсифицирует его процесс.

Обучение русскому языку как иностранному в условиях отсутствия языковой среды эффективно и психологически комфортно реализуется при соблюдении отбора методов, форм и приёмов обучения.

Дидактическая база, положенная в основу этноориентированной модели обучения, включает систему вариативных заданий и упражнений, направленных на усвоение просодических средств русского языка, русской невербальной коммуникации, на минимизацию трудностей, обусловленных интерференцией родного языка, и на осуществление диалога культур в образовательном процессе.

References

1. Prokhorov Y.. National sociocultural stereotypes of speech communication and their role in teaching Russian to foreigners. Moscow: URSS, 2003.224 p
2. Azimov E.G., Shchukin A.N. Dictionary of methodological terms' (theory and practice of teaching languages). SPb .: Zlatoust, 1999.471 p.
3. Moskovkin L.V. The content of the methodological section of modern methods of teaching foreign languages // Russian language abroad, 2006. No.5. P. 33-37.
4. Bykova O.P. teaching Russian as a foreign language in a foreign language environment (on the example of South Korean universities). Abstract of the thesis. Diss ... Doctors of Science, Moscow: 2011
5. 5.Zhao Yujiang Linguodidactic foundations of ethno-oriented teaching of the Russian language and testing(on the example of Chinese students):Author's abstract diss.c.p.n.-M.: Publishing house of RUDN, 2008
6. Prosvirkina I.I. Tolerant speech communication: linguodidactic theory and practice: Author's abstract. dis. ... D.p.n. - M .: Publishing house of RUDN, 2007.

7. Bobrysheva I.E. Cultural-typological styles of educational and cognitive activities of foreign students in the methodology of teaching Russian as a foreign language: Diss. ...D.p.n. -M .: Publishing house of the State Irya im. A.S. Pushkin, 2004.

Aynur Əfsər qızı Quliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
aynurmurad@yahoo.com

HƏNDƏSİ KONSEPSİYALARIN ADLARININ METAFORİZASIYASI

Açar sözlər: həndəsi metafora, simvol, dil, fiqur, fəlsəfi lüğət

Metaphorization of geometric concepts names

Summary

The article deals with the theoretical construct of figural concepts. Lately, the theme of “Geometric metaphor” was in the interest of some linguists although it had been researched so little. I want to note that besides of linguists this theme is in the interest of psychologists and men of art. As the geometry is the world that involves us. All objects around us are in the certain shape. These figures signified very important subconscious meanings in the political sphere, although we didn't pay much attention, it impacts on our daily life directly. We consider that this article will be a very beneficial material for some readers and linguists who want to study (to investigate) geometrical metaphors.

Key words: *geometric metaphor, symbol, language, figure, philosophical dictionary*

Giriş

Bədii təsvir vasitələri ən geniş yayılmış növlərindən biri də metaforadır. Metafora tədqiqatçıların diqqətini və marağını çəkməyi dayandırmayan dil və idrak fenomenlərindən biridir. Həndəsi metaforanın geniş yayılması bir tərəfdən, müxtəlif hadisələrin qavranılması, konseptuallaşdırılması və dildə təmsil olunması, əsasən, məkan xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirilməsidir. Əslində

biz həndəsənin həndəsi fiqurların xassələri: üçbucaq, kvadrat, dairə, piramida, kürə və s.haqqında elm olduğunu bilirik. Dilçilikdə həndəsi fiqurların metafora ilə ifadəsi, məfhumların başqa mənada təsviri və adlandırılması deməkdir.

İnsanlar dünyaya gəldikləri andan etibarən yaşadıkları dünyanı bilmək istəyirlər. Təbii olaraq yaşadığımız dünyanı düzgün təsvir etməyin və təyin etməyin yollarından biri də həndəsədir. Həndəsə və həndəsi anlayışlara dair metafora araşdırmalarının demək olar ki, olmaması dilçilikdə əhəmiyyətli bir çatışmazlıq kimi görünür. İnsanların yaratdığı hər şeylə, gündəlik həyatla həndəsə “iç-içə”-dir. Buna görə də gündəlik həyatda böyük və əhəmiyyətli yer tutan həndəsəni öyrənmək, anlamaq və öyrətmək son dərəcə vacibdir. Bunun üçün fərdlərin öz düşüncələrindən və həqiqətlərindən xəbərdar olması vacibdir.

Son vaxtlar dilçilərin (A.P.Çudinov, E.G.Petuşinskaya, A.Y.Klanşakova, İ.V.Paşkova və başqaları) müxtəlif mövzuların metaforizasiyasını araşdırmağda xüsusi maraqları yaranmışdır. Bu mürəkkəb dil fenomeninin müxtəlif kontekstdə öyrənilməsinə diqqət metaforanın reallıq obyektlərinin, onların adlarının idrakının əsas metodlarından biri olması, onun əsas funksiyalarından biri yeni mənaların yaranması ilə bağlıdır.

Qədim dövrlərdən bəri insanlar hər kəsin başa düşdüyü, ətrafdakı şeylər və hadisələr arasındakı əlaqəni ifadə edə bilən bir dil axtarırdılar. Rəmzlərin dili milli, mədəni və ya dini maneələrin olmadığı ən qədim ünsiyyət formasıdır. Bir çox simvolik sistem var, bunlardan ən məşhuru həndəsi formalı sistemdir. Qədim dövrlərdən bəri insanlar gerçəklik obyektlərini həndəsi formalarla müqayisə etmişlər. Həndəsi işarələr kosmosun quruluşunu, şəkillərini (torpaq, ölkə, şəhər, qəsəbə, saray), mərasim məkanını (məbəd, qurbangah) və s. təsvir etmək üçün istifadə edilmişdir.

Bəzən alimlər iddia edirlər ki, həndəsi fiqurlar həm konseptual, həm də hissiyyət xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Həndəsi fiqur zehni mücərrəd, ideal varlıqdır, mənası təriflə idarə olunur. Eyni

zamanda bir görüntüdür: genişliyinə (məkançılığına), formasına və böyüklüyünə malikdir.

Bir simvol şərti bir işarə, müəyyənləşdirmə işarəsidir. Bir simvol qeyri-maddi bir fenomeni və ya hadisəni əvəz edə və ya təmsil edə bilər. Simvol təməlində məcazi mənə daşıyır, gizli müqayisə, gündəlik həyat fenomenləri, əfsanələr, inanclarla bu və ya digər əlaqəni ehtiva edir. Bütün həndəsi fiqurlar çoxsaylı simvolik mənələrə malikdir, çünki bir simvol metaforanın əksinə olaraq imperativliyə malikdir.

Simvolları öyrənən mütəxəssislərin fikrincə, nöqtə, dairə, kvadrat, xətt, üçbucaq, piramidanın həndəsi formaları zəngin simvolik mənə palitrasına malikdir. Hər şeyin mənşəyini təmsil edən simvol nöqtədir. Nöqtə həm də birlik və mərkəzdən xəbər verir. Dairə kainatı, vaxtı, həyatı, onların birliyini göstərməyə xidmət edir, davamlı bir dövrü təcəssüm etdirir və bu səbəbdən əbədiyyətin əsas simvolu və kosmik yaradılış formalarından biridir. Həmçinin, kosmos, ilahi prinsip, birlik, mükəmməllik və həyatı simvollaşdırma bilər. Dairə eyni zamanda yalnız şəkildən (formasından) deyil, həm də günəşin gündəlik və illik hərəkətinin dairəvi təbiətindən asılı olan bir günəş simvolunu da təmsil edir. İngilis adalarında xristianlaşma dövründə dairə simvolu Tanrının metonimik obrazı kimi götürülmüşdür. Dairənin həndəsi simvolu İngilisdilli mədəniyyətdə olduqca aydın şəkildə təmsil olunur. Məsələn, məşhur Stonhenc (Stonehenge) daş dairələr günəşə ibadət mərkəzləri sayılır. Bəzi şərhlərdə dairənin ortası əbədiyyət mərkəzini, kosmik prinsipi təcəssüm etdirir və eyni zamanda günəşin və qızılın simvoludur. Dairənin günəşə bənzərliyi onu da həyatın bir simvolu edir. Həndəsədə nöqtə (*point*) termini həm məkan, yer mənasında, həm də sərhəd, hədd mənasında işlədilir. Bu mənələrin hər ikisi çoxsaylı metaforaların əsasında dayanır. Bir obyektin və ya uzaq bir obyektin sivri forması yerli bir İngilis dilində danışanlar tərəfindən bir nöqtənin qrafik təsviri ilə əlaqələndirilir:

The alligator's tail tapers to a point. (5)

I see the Moon and the Sun as little points of light.(5)

Nöqtə (point) sözünü həndəsi baxımdan izah etmək asandır, çünki zaman bir zaman oxu və ya bir çox nöqtədən ibarət bir hissə kimi təmsil edilə bilər:

At one point Jane thought she was going to reject, but at last she agreed.

Bir şeyin vacib hissəsi və ya cəhəti açıq şəkildə bir şeyin mahiyyəti ilə əlaqəli bir dairənin mərkəzi konsepsiyasının yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə əlaqələndirildikdə məcazi mənə ortaya çıxır: *The haven't got all day, so please get to the point. (5)*

İngilis dilində məcazi genişlənmənin çox zəngin bir qaynağı həndəsi əlaqələrin adları və xüsusiyyətləridir: şaquli (vertical), üfüqi (horizontal), paralel (parallel), toxunma (tangent), səth (surface), səthi (superficial), simmetriya (symmetry), ox (axis), kəsişmə (intersection).

Xətt simvolizmdə xüsusi rol oynayır. Ən əhəmiyyətli, üfüqi xətt zəmini, üfüqi və ya bazanı təmsil edir. Şaquli xətt mənəvi səviyyəni və yaradıcı təxəyülə simvollaşdırır. Xeyir və şəri təsvir edərkən İncil müəllifləri bir xəttlə müqayisə etməyə başladılar. Onların fikrincə, düz xətt xeyirxahlığın və təvəzökarlığın simvolu idi.

Şaquli və üfüqi həndəsi terminlərini ilk baxışda düşünə bilərik ki, yalnız iqtisadiyyatla, riyaziyyatla ümumiyyətlə tək mənası həndəsə ilə bağlı olsun. Amma nəzərə alsaq ki, dil elə bir məfhumdur ki, burada hər şey mümkündür. Yəni şaquli və üfüqi həndəsi fiquru kontekst daxilində məcazi mənə daşıya bilər, metaforalaşa bilər. Lakin nə qədər məcazi mənə daşısa da, öz ilkin mənasından uzaqlaşmır:

Horizontal collaboration among teachers, students and parents – rather than vertical hierarchies – will characterize school governance. A commonality of vision and purpose will be arrived at and implemented collectively.(5)

Həndəsi kəmiyyətlərin dərəcəsi (degree), ölçüsü (dimension), uzunluğu (length), eni (breadth), dərinliyi (depth), sahəsi (area), həcmi (volume) adları daxil olmaqla həndəsi metaforanın kürə (əsas) mənbəyi həyatın müxtəlif aspektlərini konsepsiya etmək üçün istifadə olunur. Bu həndəsə terminlərinin metaforizasiya mənbəyi olaraq, seçilməsi, açıq şəkildə ölçmələrin ətrafdakı maddi dünyanın insan idrakı prosesindəki ən qədim əməliyyatlardan biri olması ilə əlaqədardır.

Həndəsi rəmzlərin təhlili göstərir ki, onlar bəşər təcrübəsinin çoxəsrlik irsini qoruyub saxlayır, lakonikdir, daxili məna ilə doludur və mədəniyyətə xas məlumatlara yüklənirlər. Həndəsi simvolların dili üçün heç bir xüsusi maneə yoxdur və bu, müəyyən dil qruplarının ətraf aləmlə bağlı fikirlərini əks etdirir. Aparılan araşdırmalara görə, fəşəfi lüğətlərdə qeyd olunur ki, insan praktik həyatında həndəsi simvolları hiss edir. Yəni belə desək, insan həyatında dərhal onu əhatə edən məkan ilə tanış olur, və buna uyğun olaraq, bir insanın dünya haqqında həndəsi məkan təsvirləri sisteminin məkan kateqoriyası əsasında dayandığını söyləyə bilərik. Metaforizasiyanın əsasını bizə yaxın olan, asanlıqla qavranılan anlayışlar təşkil edir və bu, bir idraki prosesdir. Buna əsasən həndəsi metafora daxil olmaqla hər hansı bir metaforanın idrak funksiyası yerinə yetirdiyi qənaətinə gələ bilərik. Həqiqi hadisələr və fenomenlər həndəsi formalar və anlayışlar baxımından yenidən düşünülür, nəticədə onları adlandıran leksik vahidlər dünya mənzərəsinin yeni hissələri ilə bağlı fərqli mənalara qazanır. Yeni konsepsiyaların formalaşmasına və dünyanın konseptual assimilyasiyasının genişlənməsinə imkan yaradan həndəsi metaforanın idraki funksiyası, cəmiyyətin vəziyyətini müəyyən strukturlara görə təmsil etməyə imkan verən modelləşdirmə ilə birbaşa bağlıdır. Həndəsi metafora yerli İngilis dilində danışanların müxtəlif yaşayış sahələrinin struktur təşkilatının anlaşılmasına kömək edir.

Nəticə

Həndəsi metafora dedikdə, söhbət elə bizim bildiyimiz adi həndəsi fiqurlardan gedir. Lakin bu fiqurlar, öz həqiqi mənalərindən uzaqlaşaraq, məcazi məna qazanırlar. Yuxarıda deyilənlərə əsasən belə nəticə çıxır ki, metaforanın tədqiqi fənlərarası xarakter daşıyır. Dilçiliklə yanaşı, metafora psixologiya, fəlsəfə, məntiqdə də istifadə olunur. Metafora nəzəri marağın artmasının, poetik nitq və jurnalistikadan başlayaraq müxtəlif növ mətnlərdə iştirakının artması ilə stimullaşdırıldığına əmin olduq. Həndəsi metaforaların mövcudluğu koqnitiv konseptuallaşdırmaya və təsnifata kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. “Dil və bədii qavrayış”. Yazıçı, Bakı, 1984, 167 s.
2. Lakoff .G and Johnson.M “Metaphors we live by”. The University of Chicago Press, 1980, 128 p
3. Grey.W “Metaphor and Meaning”. Minerva, 2000, p 1-8
4. <https://www.macmillandictionaryblog.com/famous-metaphors>
5. <http://netess.ru/3jazykoznanie/19302-1-geometrisheskaya-metafora-sovremennom-angliyskom-yazike.php>

Səfa Məhəmməd qızı Şərifova

Bakı Dövlət Universiteti

müəllim

sharifova.safa@mail.ru

DİNLƏMƏ VƏ DANIŞIQ VƏRDİŞLƏRİNİN MOBİL TƏTBİQLƏR VASİTƏSİ İLƏ İNKİŞAFI

Açar sözlər: vərdis, tədris, elektron, ingilis dili, tətbiq

Development of listening and speaking skills through mobile applications

Summary

The role of applications in learning English, especially in the development of listening and speaking skills, is undeniable. These applications can be easily downloaded and used on tablets, smartphones and other devices. Through these applications, language learners can develop both their speaking and listening skills. However, the idea “I can learn more if I choose more apps at the same time” is not correct. Applications must be selected according to the purpose and then you can start another one because tomorrow your success will depend on it.

Key words: *education, teaching, electron, the English language, app*

Son illərdə elm və texnikanın inkişafı xarici dillərin, xüsusilə də İngilis dilinin öyrənilməsində geniş imkanlar yaratmışdır. Sürətli internetin, smartfon və planşetlərin hamıya əlçatan olması bu imkanın daha da artmasına şərait yaradır. Belə bir sual yaranır. Mobil tətbiqlər İngilis dilinin öyrənilməsində nə dərəcədə əhəmiyyətli ola bilər? Ümumiyyətlə, mobil tətbiqlərdən istifadə etməklə İngilis dilinin incəliklərinə yiyələnmək mümkündürmü? Əslində bu tətbiqlər yardımçı vasitələr rolunu oynayır desək yanlışdır. Çünki İngilis dili də daxil olmaqla demək olar ki, bütün dillərin öyrənilməsində gərgin

zəhmət, gün ərzində ən azı 20-30 dəqiqə dilə vaxt ayırmaq, sözlər öyrənmək, həmin dildə musiqiyə qulaq asmaq, əsərlər və məqalələr oxumaq, qrammatik tapşırıqlar etmək, bir sözlə gərgin işləmək lazımdır ki, gözəl də nəticə alınsın. Tətbiqlər isə öyrəndiklərimizi və eşitdiklərimizi təkmilləşdirməyə kömək edən vasitələrdir. Lakin unutmamalıyıq ki, eyni vaxtda bir necə tətbiqdən istifadə etmək də müsbət nəticə verməyəcək.

Mobil öyrənmə (və ya m-öyrənmə) portativ elektron cihazdan istifadə edərək hər yerdə və istənilən vaxt öyrənmə vərdişidir. Mobil öyrənmə elektron öyrənmədən daha asan və maraqlıdır. Müasir mobil aparatlarda bir-birindən maraqlı və kreativ tətbiqlər vardır ki, onlardan doğru və düzgün istiqamətdə istifadə etdikdə həm danışmaq, həm də dinləmə vərdişlərini yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək mümkündür.

Bugünkü dünyamızda hər şeyi tez bir şəkildə öyrənilən tətbiq etmək mümkündür. Mobil tətbiqlər vasitəsi ilə dil bilgilərini həftədə bir neşə dəfə intervallarla məşğul olmaqla artırmaq olar. Mobil texnologiyalardan istifadə artdıqca, niyə tələbələrə mobil cihazları vasitəsi ilə istədikləri zaman, hər yerdə və öz rahatlıqlarında təhsil almağı təklif etmirsiniz? Şagirdlərimi kiçik, real ev tapşırıqları ilə başlayıb gündə yalnız beş-on dəqiqə ingilis dilinə vaxt ayırmalarını xahiş etməklə onları bəzi gözəl tətbiqlərlə tanış etmək və onları mobil şəkildə öyrənməyə həvəsləndirmək lazımdır. (3)

Son iki ildə Covid-19 pandemiyası mobil tətbiqlərin tanınmasında və istifadəsində daha böyük imkanlar yaratdı. Məktəb, universitet və əksər iş yerlərinin online rejimdə işləməsi tətbiqlərdən istifadə edənlərin sayını da artırmış oldu.

Gəlin həm danışmada, həm də dinləmədə ən çox istifadə edilən mobil tətbiqlərə və onların əsas xüsusiyyətlərinə nəzər salaq.

Lingo Blabla - bu pulsuz, əyləncəli və bir kliklə İngilis dilli ortaq tapa biləcəyiniz bir mobil tətbiqdır. Bu tətbiq vasitəsi ilə dünyanın hər yerindən ingilisdilli insanlarla dostluq edib ünsüyyət yarada bilərsiniz.

Duolingo - bu İngilis dilindən savayı 20 dili dəstəkləyən, əyləncəli və kiçik oyunlar vasitəsi ilə istifadəçiləri həvəsləndirmək xüsusiyyətinə malik pulsuz bir tətbiqdır.

Speaky- pulsuz mükəmməl dil ortağı tapa biləcəyiniz üçün filtrasiya variantlarına malik tətbiqdır. Bu tətbiqin istifadəsi zamanı səsli və video zəng xüsusiyyətləri yoxdur, bu tətbiqdən istifadə zamanı istifadəçi yalnız brauzerdən istifadə edə bilər. Bu tətbiqdən istifadə zamanı tanımadığınız insanlarla foto və video məlumatlar paylaşmaq məsləhət deyil .

Cambly - bu tətbiq isə öyrənciyə yerli İngilis dili müəllimi ilə öyrənməyə şərait yaradır. Lakin ödənişli olduğu istifadə zamanı nəzərə alınmalıdır.

HiNative - mobil tətbiqi isə tək dil üçün deyil başqa məqsədlər üçün də istifadə edilə bilər. Bu tətbiqin söhbət üçün mesajlaşma bölməsi yoxdur, yalnız sual cavabdan istifadə etmək olar və mənfi cəhəti ödənişli olmasıdır. (1)

İngilis dili dinləmə bacarıqlarınızı inkişaf etdirmək üçün hər gün vaxt sərf etmək lazım olduğu danılmaz faktır. İngilis dilini dinləməyi öyrənmədən öyrənə bilmərik, çünki dinləmə hər bir dildə ünsiyyət üçün vacibdir. Xarici dil öyrənməyə gəldikdə isə bu ikiqat vacibdir. Bunun səbəbi, söz ehtiyatını inkişaf etdirmək və sözləri düzgün tələffüz etməyi öyrəndiyiniz dinləmə sayəsindədir. Yəqin ki, artıq kəşf etdiyiniz kimi, bir çox ingilis sözünün yazılışı və oxunuşu arasında fərq vardır. Buna görə də, həmin sözlərin düzgün oxunuşunu və düzgün tələffüz qaydasını yalnız dinləmə vasitəsi ilə öyrənə bilərsiniz.

Dinləyərək ingilis dilini öyrənməyinizə xüsusi diqqət yetirən bir çox tətbiq və vasitə var. Və yenə də xatırlatmaq vacibdir ki, bunlar yalnız köməkçi vasitələrdir. Tətbiqlər və onlayn saytlar dil məktəbində əldə edə biləcəyiniz üstün təhsili heç vaxt əvəz edə bilməz.

Qulaq asma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün isə aşağıdakı mobil tətbiqlərdən istifadə edə bilərsiniz

Busuu - tətbiqi danışma, yazma, dinləmə, qrammatika, tələffüz və lüğət öyrənən İngilis dili kursları olan bir dil öyrənmə tətbiqidir. Busuu

-nu fərqləndirən cəhətlərdən biri də İngilis dilini müxtəlif ləhcələrdə dinləyərək dinləmə anlayışınız üzərində işləyə bilməyinizdir. Əlavə olaraq, üstün cəhətlərindən biri də dinləyicinin fasilə verməsinə, geri çəkilməsinə və tələffüzü təkrar etmək üçün təkrar dinləməsinə imkan verən xüsusiyyətləri də vardır.

Ello - onlayn olaraq pulsuz İngilis dinləmə kitabxanasıdır. 2500-dən çox ingilis dilində audio və video klipləri sadə dərslərə bölünür. Ayrıca veb saytında təhsil planları və iş vərəqləri də vardır ki, dil öyrənilməsində bunların da öz müsbət təsiri vardır.

İngilis danışmaq dilinə və gündəlik çıxışa diqqət yetirən **İngilis dilində dinləmə və danışma adlı** android tətbiqi İngilis dilində ünsiyyət qurmağı öyrənmək istəyənlər üçün əla seçimdir. Çünki tətbiqə audio və transkriptlərlə minlərlə İngilis dili söhbətləri daxildir. Əlavə olaraq, tətbiqə daha sürətli danışmağınıza kömək edə biləcək oyunlar və testlər daxildir. Ən əsası isə, proqram pulsuzdur. (5)

İngilis Dinləmə Təcrübəsi - Bu Apple (IOS) məhsul tətbiqi dinləyərək ingilis dilini öyrətməyə yönəlib. 1100-dən çox müsahibə ilə dinləyicilərin qarışıq dərsləri dinləmək imkanı da var. Bu qarışıq dərslər dinləyicinin eyni suala altı fərqli insanın cavab verdiyini eşitməsinə imkan verir ki, bu da dinləyicinin müxtəlif ləhcələri eşitməsinə imkan verir. Əlavə olaraq, saxladıqlarınızı sınamaq üçün anlama sınaqları var.

Learn English Podcast- British Council tərəfindən istehsal olunan bir tətbiqdır. Real həyatda (tanınmış insanlar, yeməklər və s.) danışan insanlarla maraqlı və cəlbedici müsahibələr, iyirmi saatlıq pulsuz podkastlar, dinləməyi və öyrənməyi səbirsizliklə gözləyir. Bundan əlavə, hər epizod üçün səs hərəkətli bir ssenari və anlama sualları da mövcuddur.

İngilis dilində danışmağı öyrənin - İngilis dili bacarıqlarınızı inkişaf etdirmək üçün 900 dərse əlavə olaraq 8000 audio fayl olan məşhur bir tətbiqdır. İngilis dilində danışanları dinləyərək ingilis dilində danışmağı öyrənəcəksiniz. Audio faylların nəhəng

kitabxanasının üstündə, istifadəçilərin öz tələffüzlərini eşitmək və öz sözlərini yazmaları üçün xüsusi qeyd vasitəsi də var.

Dinlə Pal - əyləncəli altyazılı videolar vasitəsilə ingilis dilini öyrənmələrə kömək etmək üçün hazırlanmış Listen Pal tətbiqi, Apple istifadəçilərinə populyar internet videolarını izləməyə və dinləyərkən altyazıları oxumağa imkan verir. Tətbiq YouTube və TED, Mental Floss, Adriene ilə Yoga, Crash Course və daha çox kimi məşhur kanallarından istifadə edir.

Speak English Fluently tətbiqi, istifadəçilərə İngilis dilinin Amerikan ləhcəsində danışmağı öyrənməkdə kömək etmək üçün hazırlanmışdır. Söhbətlərin və ümumi sözlərin səsinə əlavə olaraq, istifadəçilərin özlərini qeyd etmələri və tələffüzlərini geri dinləmələri üçün qeyd vasitəsi də var.

Tamamilə fərqli bir öyrənmə təcrübəsi üçün **Tandem** dil öyrənmə mübadiləsi icması var. Bu cəmiyyətdə, İngilis dilində dinləmək və danışmaq üçün praktik bir ana dilində danışsınız. İstifadəçilər dil ortağı ilə mətn, audio və ya video vasitəsilə ünsiyyət qurmağı seçə bilərlər. Bununla birlikdə, mətn yazarkən İngilis dili bacarıqlarınızı inkişaf etdirmək üçün audio və ya video çəkəməyi məsləhət görürük. (5)

İngilis dilində dinləmə bacarıqlarınızı inkişaf etdirməyin ən yaxşı yolu, başqalarının İngiliscə danışdığını dinləmək üçün vaxt keçirməkdir. Buna görə dilin danışıldığı ortamda olmaq yaxşı nəticə verir. Tələbələr İngilis dilində danışanlar tərəfindən əhatə olunur və ingilis dilində müxtəlif maraqlı mövzuları dinləyər və danışirlar. Bu isə çox gözəl nəticələrə gətirib çıxarır.

Bundan əlavə, zövq aldığınız şeyləri dinləməyin yollarını axtarın. Məsələn, musiqini sevirsənsə, İngilis musiqi radio stansiyalarını tapın və onlara müntəzəm olaraq qulaq asın. Bir idman həvəskarısınızsa, televiziya ingilis dilli idman şərhçiləri axtarın. Filmlərdən və televiziya zövq alırsınızsa, onları ingilis dilində izləməyə çalışın. Bu da zaman keçdikcə dinləmə bacarıqlarınızı gücləndirməyə kömək edəcək. Bəziləri üçün qulaq

asmaq çətindir - hətta ana dilində belə! İşə gəldikdə, dinləmə ünsiyyətin vacib bir hissəsidir; başqalarına qulaq asmasanız səmərəli ünsiyyət qura bilməzsiniz.

References

1. https://medium.com/@lingo_blabla/5-apps-help-you-to-improve-english-speaking-e88e31ea6699
2. <https://oxbridgeeducation.com/how-to-improve-english-listening-skills>
3. <https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/mobile-learning-improve-english-anytime-anywhere>
4. <https://upperedu.az/ingilis-dilinde-dinleme>
5. <https://idc.edu/practice-listening-in-english-with-these-apps-and-tools/>
6. <https://www.getwordly.com/blog/az/%C6%8Fn-yaxsi-ingilis-dili-oyr%C9%99nm%C9%99-proqramlari-v%C9%99-t%C9%99tbiql%C9%99ri/>
7. <https://teach.az/341-ingilis-dilini-oyrenmek-uchun-en-yaxshi-5-proqram.html>
8. <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.alibabastudi.ingilisdilioyun&hl=az&gl=US>

Вафа Нариман гызы Мамедова

Бакинский славянский университет

преподаватель

vafamamedova@mail.ru

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ ЗАГАДОК

Ключевые слова: загадки, антропоцентризм, прагматика, дискурс

Anthropocentrism of riddles

Summary

In modern linguistics, it is considered that anthropocentrism has become a key concept of linguistics. Anthropocentrism, as many linguists believe, "presupposes the systematic development of linguistic units, as well as text-discourse through the prism of the "human factor", considers the presence of a person in a language and language in a person. Without a sufficiently clear understanding of the parameters of anthropocentricity, it is difficult to assimilate such concepts as the internal form of riddles, the conceptual basis of riddles, the linguistic picture.

Key words: riddles, anthropocentrism, pragmatics, discourse

В современном языкознании принято считать, что антропоцентризм стал ключевой концепцией лингвистики. Антропоцентризм, как считают многие языковеды «предполагает системное освоение языковых единиц, а также текста-дискурса сквозь призму «человеческого фактора», рассматривает пребывание человека в языке и языка в человеке. Антропоцентрическая парадигма вывела на первое место индивида, язык которого стал рассматриваться как главная, конституирующая его характеристика», «текст, создаваемый человеком, отражает движение человеческой мысли строить

возможные миры, создает своеобразную картину мира...» [4, с. 72].

Подобная трактовка сути антропоцентризма языка и отдельных языковых единиц стала общепринятой. Такая трактовка имеет действенную объяснительную силу, в первую очередь, относительно языковых единиц с «одинарной» семантикой (Я помню длительные муки ... А.Блок), когда говорящий субъект создает картину мира по своему усмотрению, исходя из практически прямого восприятия факта действительности. Правда, эта картина представлена как результат «творческой лаборатории» поэта, как результат его индивидуального мироощущения. В этом смысле отмеченная фраза-текст носит печать авторского субъективизма по отношению к номинации вполне реального факта действительности. Здесь авторское слово имеет определенную отражательную долю. Следовательно, антропоцентричность текстов с прямой номинацией нельзя приравнивать подобному проявлению субъективно-мыслительного в загадках. В загадках «субъект действия», т.е. загадывающий перерабатывает, трансформирует конструктивно организованный факт действительности в возможный, выдуманный, во многом искусственно переделанный факт, не имеющий прямого аналога в реальной действительности.

Иначе говоря, субъект («загадчик») строит микрокосм (а может макрокосм) в пределах своих лингво-творческих способностей. Он строит этот «загадочный» мир по своему видению. А это видение зависит от его способностей манипулировать этажами метафоропереносных значений при конструировании чего-то необыкновенного, из ряда вон выходящего, он жонглирует системой подставок. Значит, антропоцентризм загадочных конструкций следует считать более высокого порядка, чем в обычных текстах, проявление «человека-творческого» начала. Не менее антропоцентричен процесс отгадывания. Отгадывающий обязан строить в своем сознании некий искусственный мир,

который бы был адекватен закодированному загадывающим миру. И из системы микро – или макромиров, сконструлируемых загадчиком, он должен еще уметь выбрать ту конструкцию, которая оптимально соотносится с денотатом загадки.

Так что, и загадывание, и отгадывание загадки как специфические тексты насквозь антропоцентричны. В этом смысле загадки – это стратегии, предполагающие два адекватных (закодированного и декодированного) мира, мира, сконструированного «загадчиком», и мира, сконструированного «отгадчиком».

И в том, и в другом случае мы имеем дело с классическим образцом «человеко-мыслительного» творческого созидания оригинального мира.

Именно из этих способностей говорящего субъекта, из его мирозозидающих потенций исходил А.Потебня, когда утверждал: *«..язык есть не средство выражения готовой мысли, а ее создания, его формирования. Слово есть выражение мысли лишь настолько, насколько служит средством к ее созданию»* [7, с. 183].

Рассмотрим в этой связи некоторые загадки.

– Сито свито, золотом покрыто	Yaxşıca gözəldir, hamıya bahar, Üzünə baxanı yandırar yaxar
Кто взглянет, всяк заплачет [5, с. 21]	[1, с. 36] (Günəş)
(Солнце)	Xub gözəldi, hamıya baxır, Ona baxanlara iynələr taxır [1, с. 43]
Взглянешь, заплачешь, А краше его на свете нет [5, с. 22]	

Из десятка загадок о Солнце в обоих языках мы выбрали именно более или менее соотносительные как по строению, так и по смысловому содержанию загадки. Это мы сделали не для подтверждения возможной степени совпадения загадок в обоих языках (т.е. универсальности), а для иллюстрации того, что соотносительные загадочные конструкции строятся, как правило, вокруг архетипичных метафор-признаков, которые являются «общим местом» для мышления всякого индивида в соответствии с общими законами логики мышления. Что касается несоотносительных загадок, то в них фигурируют более частые, неархетипические метафоры, характерные для языка той или иной группы, видимо, населения: одни «загадчики» воспринимают солнце в пределах общечеловечески маркированного признака (как в пословице говорится: на солнце и на смерть в упор смотреть нельзя; или просто: смотреть на солнце в упор, глаза слепнут). Но вместе с тем в загадках, приведенных выше, кроме этого архетипичного признака участвуют метафоры с национально-специфической семантикой: сито, покрытое золотом; нет краше его на свете... Последняя метафора-оценка в азербайджанской пословице выражена сравнительно аморфным свойством «достаточно красиво оно».

Антропоцентричность отмеченных загадок-текстов находит свое непротиворечивое выражение не только в сказанном, но прежде всего в том, что даже относительно наднационального предмета, как Солнце, проявляется индивидуализм мышления, даже явление бесспорно «одинаковое» для всех мыслящих людей получает различные портреты описания. Последнее мы наблюдаем в целом ряде вариантов, сопровождающих эти загадки в обоих языках и актуализирующих иные, более частные признаки и функции такого явления, как Солнце. Однообразие в мирозозидающих способностях представителей обоих народов и языков говорят факты:

1. Одно и тоже явление природы обозначено в десятках загадок в обоих языках.

2. Одно и тоже явление квалифицируется в рамках целого комплекса признаков, воплощенных в разной степени адекватности (эквивалентности характера Солнца) метафорах: эти варианты отличаются не только разной степенью усложненности/упрощенности содержания в зависимости от своего назначения, от аудитории, но и содержанием метафорических конструкций: что без огня горит? [5, с. 22]; за лесом за густым висит платье золотое [5, с. 22]; какой огонь всех ярче горит? [5, с. 22]; Что без крыльев летит и без огня горит? [5, с. 22] и т.п. На тему «солнце» в русском языке большой ряд загадок (более 70-ти). Азербайджанские загадки о Солнце состоят также из множества «произведений», в которых действуют метафоры, как “ağ tac, qızıl tac”, “aləmə işıq saçan”, “araba gedər, izi yox”, “yanar yanar közü yox”, “axşam gedər – səhər gələr”, “göydən yerə od yağdırın...”, “yerin-göyün soltanı”, “qızıldan küpə” и т.п.

Всевозможные варианты поэтико-образных (вторичных) наименований появляются по мере того, какое место данный факт или явление занимает в жизни, в мифологическом сознании народа, нации и какое значение люди придают этому феномену: *«Всякое явление, созерцаемое в природе, делалось понятным и доступным человеку только через сближение со своими собственными ощущениями и действиями, и как эти последние были выражениями его воли, то отсюда он естественно должен был заключить о бытии другой воли..., кроющейся в силах природы»* – писал А.Н.Афанасьев, который однозначно толковал возникновение в русской фольклорной речи таких метафор о Солнце, как «колесо с повесом», «шар вертлянский». В одной народной загадке Солнце представлено следующим образом: *«По заре зарянской катится шар вертлянский: никому его не обойти и не объехать»* [3, с. 73].

Помимо сказанного, антропоцентричность загадок как неотъемлемый признак выражается и в лексическом наполнении, и в конструировании синтаксических композиций (о которых речь пойдет в отдельных параграфах).

Таким образом, абсолютное человеческое начало становится онтологической сущностью загадок. Без подобного личностного вторжения в область «созидания загадочного мира» нет этих единиц. Очень точно эта мысль сформирована В.П.Аникиным: *«Во всем, что нас окружает, загадки открывают поэзию парадокса. Они забавляют и испытывают выдумкой. Загадки – поэзия, соединения с игрой ума»* [2, с. 126].

Сказанного, видимо, достаточно для утверждения в мысли о том, что загадки носят печать антропоцентричности не только как речевые произведения, но и, что главное, как результаты вторичной номинации, как результаты намеренной манипуляции системой подставных номинаций для достижения некоторой оригинальной языковой картины мира. *«Важным оказывается не жанровая ориентированность загадок, не дуальные противопоставления в ней действительности, а ее антропоцентричная сущность»* – пишет Т.М.Николаева [6, с. 5].

Наши объяснения антропоцентричной сущности загадок получились несколько масштабными. Мы сделали это с одной целью – подвести достаточную объяснительную основу под другие категорией лингвокогнитивного анализа, которые так или иначе связаны с базовой для них категорией – антропоцентричностью. Иначе говоря, без достаточно четкого понимания параметров антропоцентричности трудно усвоить такие понятия как внутренняя форма загадок, концептная основа загадок, языковая картина и т.п.

Литература

1. Seyidov, N. Tapmacalar / N.Seyidov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 208 s.
2. Аникин, В.П. Русское народное поэтическое творчество / В.П.Аникин, Ю.Г.Круглов. – Ленинград: Просвещение, – 1987. – 479 с.
3. Афанасьев, А.Н. Древо жизни. Избранные статьи / А.Н.Афанасьев. – Москва: Современник, – 1982. – 462 с.
4. Константинова, Л.А. Антропоцентризм как ключевая идея современной лингвистики // Материалы XIII конгресса МАПРЯЛ. «Русский язык и литература в пространстве мировой культуры», – Гранада (Испания), – 2015. т.2, напр.1. – с.72-82
5. Митрофанова, В.В. Загадки / В.В.Митрофанова. – Ленинград: Наука, – 1968. – 254 с.
6. Николаева, Т.М. Предисловие к коллективной монографии // – Москва, Индрик, Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Загадка как текст, – 1994. Т.1. – с.5-10.
7. Потебня, А.А. Эстетика и поэтика / А.А.Потебня. – Москва: Искусство, – 1976. – 614 с.

Aytən Üzeyir qızı Əfəndiyeva
Gəncə Dövlət Universiteti
müəllim
ayten.efendiyeva13@gmail.com

ANLAMA LİNGVO-FƏLSƏFİ FENOMEN KİMİ

Açar sözlər: psixi fəaliyyət, insan amili, fəlsəfə, dil, ictimai rəy

Understanding as a linguo-philosophical phenomena

Summary

Understanding is an active process. For understanding something, we must act mentally, often and practically to analyze objects, to highlight its essence. Understanding as an event is analyzed from different points of views: as the phenomenon of cognitive-informative activity (in comparison with other mental processes) and in philosophical-pragmatical aspect. The complexity of its essence makes it difficult for investigation. In this article, we tried to investigate the understanding in linguo-philosophical point of view.

***Key words:** psychological activity, human factor, philosophy, language, social idea*

Anlama müxtəlif elmlərin tədqiqat obyektini olan mürəkkəb fenomenidir. Alimlər onun mahiyyəti, təbiəti, anlama formaları haqqında ümumqəbul edilmiş məxrəcə gəlməmişlər. Onun çoxmənənliliğini nəzərə alaraq termin kimi tərifində belə çətinlik yarandığını görmək olar, belə ki, problem situasiyaların həlli prosesində onun iştirakı nəzərə çarpır, yəni o olmadan bir çox məsələlərin həlli çətinlik törədir. İnsanın psixi fəaliyyəti kimi anlama bilik, təfəkkür, təxəyyül və s. kimi intellektual sahənin proses və hadisələri, eləcə də sosial-qavrama fəaliyyəti olan izah, şərh, ifadələri ilə sıx bağlıdır.

Bilikdən fərqli olaraq, “anlamada ictimai həyatın və təbiətin ümumqəbul edilmiş deyil, xüsusi səciyyələri əks və ifadə olunur. Ona görə də anlamayı dünyanın bütün hissi mövcudluğunun zənginliyini onun material çoxobrazlılığında qavranılmasına yönəlmiş kimi başa düşmək düzgün olardı” [1, 233-234].

Anlama elmi qavrama strukturları, biliyin inkişaf etməsində rəşional və qeyri-rasional amillərin uyğunluğu, elmi qavrama norma və standartlarının müəyyənəlməsi, elmi anlayışların inkişafı və təkamülü və s. məsələlər ilə bağılı təhlil edilir. Onun dil vahidlərində, dildə anlama fenomeninin təhlilindən öncə onun mahiyyəti, onun müxtəliflikləri, mərhələləri haqqında danışmaq düzgün olardı. İndiki dövrdə bir çox tədqiqatçılar eyni fikirdədir ki, anlama problemi çoxplanlı və fənlərarası xarakter daşıyır və biliyin müxtəlif sahələrinin peşəkarlarının birləşməsini tələb edir [14].

Alimlər bu fenomen haqqında düşünərkən onun müxtəlif tərəflərdən yanaşmağa çalışırlar; onlar anlama probleminin yaranma səbəbləri, şərtləri, obyektleri və funksiyaları haqqında müzakirələr aparırlar. Demək olar ki, bütün alimlər anlama feillərinin denotativ mənasının qeyri-müəyyənliyi haqqında eyni düşüncədədir. Öz növbəsində, “anlama” denotativin müəyyənəldirilməsində çətinlik məhz anlamayın mahiyyəti haqqında mübahisələrdən irəli gəlir. Anlamayın təfəkkür, bilik, qavrama və dərkətmə kimi anlayışlarla uyğunluğu məsələsi hələ də açıq qalır. Onlar bir-biri ilə eynidir, bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayır və ya bir-birinə qarşı qoyulmalıdır sualları da buradan doğur.

Psixoloqlar arasında anlamayın hansı psixi prosesləri ilə bağılılığı məsələsində yekdil fikrə rast gəlmirik. Anlama çox vaxt təfəkkürlə bərabərləşdirilir, təfəkkürün bir forması kimi verilir [8]. Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, bu, belə deyil, təfəkkür anlamayın komponentidir. Son dövrlər psixoloqlar anlamayın yalnız təfəkkürlə deyil, yaddaş, təsəvvür, təxəyyül və s. kimi psixi proseslərin daxil olduğu bir sahədir [10].

Anlama prosesinin aktuallığı onun qavrama statusunda qeyri-müəyyənliklə izah olunur. Bu həllolunmazlıq anlamanın uzun müddət qavrama prosesinə aid edilmədiyi və qavramadan kənar bir şey kimi şərh olunduğu ilə izah olunurdu. Bununla belə, ümumilikdə anlama problemini onun qavrama prosesindəki rolunu nəzərə alaraq həll etmək düzgün olardı. Məhz bu səbəbdən anlama fenomeninə həm xarici, həm də yerli qnoseologiyada maraq artmışdır. Burada anlama prosesinin nəzəri-qavrama prosesi ilə bağlı geniş problem dairəsi önə çəkilir. Bu zaman qavrama prosesində anlamanın yerinin təyini, izah və anlama nisbəti, humanitar və təbii elmlərdə anlama probleminin düzgünlüyü haqqında məsələ, fəlsəfə nüvəsində anlama probleminin aşkarlanması, anlama və bilik nisbəti, anlam və izahın məntiqi-qnoseoloji təhlil vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi məsələləri ön plandadır.

S.S.Qusev və Q.L.Tulçinskinin fikrincə, əsas Avropa dillərində “qavrama”, “bilik” və “anlama”, “izah” və “anlama”, “təxəyyül” və “anlama”nın sinonimliyi çətinlik törədir, belə ki, anlama bu və ya digər bilik, fikir və təqdimatda təsbit edilmiş sabit predmet mənalarında çətin müəyyənləşən daxili (məna) planı kimi çıxış edir [3, 45]. V.P.Litvinov anlama feillərinin denotatlarının qeyri-müəyyənliyini qeyd edir. O, öz məqaləsində anlama fenomeninin mədəni-linqvistik nisbiliyindən danışır və qeyd edir ki, bu qrupun hər bir feilin arxasında müəyyən mənada sözün tarixində sezilən müəyyən intellektual ənənə durur [9, 40].

A.L.Nikiforov anlamanın sadə və vərdiş ideyasına əsaslanaraq onun ənənəvi şərhini təkzib edir: bir obyektə anlama bu obyektin mənasının mənimsəməsi deməkdir [11, 73]. Beləliklə, belə bir nəticə çıxır ki, “dil ifadələri, mətnlər, incəsənət parçaları, jestlər, insanların hərəkətləri, əmək alətləri və qısa desək, cəmiyyətin material və mənəvi bütün predmetləri, insan əməyinə təsiri olan və bu mənənin təsirini özündə saxlayan hər bir şeyi” anlamaq olar [11, 75]. Ona görə də alim hesab edir ki, təbiət hadisələrini anlamaq

olmaz, belə ki, onlar mənadan məhrumdur. Əgər biz təbiəti anlamaq haqqında danışmaq istəyiriksə, onda anlama anlayışını başqa cür təyin etməliyik. Ondan biz anlamanın şərhə özündə əks etdirdiyini qavramalıyıq, şərh mənadan məhrum olmuş materiala mənə verəndir, beləliklə, anlama bizim mənə verdiyimizdir.

Ünsiyyət nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərindən anlama nitqi qavramaq üçün dil biliyindən istifadə, onun hipotetik şərhlərinin sıralanması, şərhçinin daxili resursları əsasında model dünyanın qurulması, eşidənin qurulmuş və daxili model dünyası arasında əlaqələrin müəyyənəlməsi və fərqlərin təyini, gerçəkliyin şərhçiyə münasibətdə model dünyasının referensiyası, davranışla təxəyyül nisbəti, nitqi qavrama üçün “açarın” seçilməsidir [4]. Anlama situasiyasının üsurləri mühasiblər, dünya fraqmenti və mətdir [5]. Anlama şərti gerçəklik sahəsində danışanlar üçün ümuminin mövcudluğudur [2].

Anlama bir hadisə kimi nədir? Onun mahiyyəti, məqsəd və əlamətləri necədir? Yeni fəlsəfi ensiklopediyanın müəllifləri belə bir müəyyənəlmə verirlər: anlama müəyyən nümunə, standart, norma, prinsip və s. əsasında obyektin (mətn, davranış, təbiət hadisəsi və s.) qiymətləndirilməsini özündə təcəssüm etdirən universal təfəkkür əməliyyatıdır. Anlama yeni məzmunun mənimsənilməsini, onun sabit ideya və təsəvvürlər sisteminə daxil edilməsini ehtimal edir [13].

Anlama müəyyən nümunə əsasında qiymətləndirmədirsə, onda bu ümumi nümunənin mövcud olduğu hər şey anlanmalıdır. Anlama sferi canlı və cansız təbiət hadisələrinin insan qavrama və fəaliyyəti orbitinə daxil edilməsi ilə fərdi psixoloji vəziyyəti özündə təcəssüm etdirir. Bununla belə, belə bir ideya mövcuddur ki, anlama əməliyyatının məntiqi strukturu tamamilə aydın deyil. Belə ehtimal olunur ki, anlama strukturun aydın, məqbul üzvlənməsindən məhrumdur və məntiqi təhlilin obyektinə olmaq iqtidarında deyil. Buraya, əsasən, emosional (hissi) anlama və intuitiv dərkətmə kimi anlamanın qeyri-rasional formalarının mövcudluğu aiddir. Anlayış

qavraması kimi onlar dəyərləri təxmin edir. Lakin anlayış və ya rəşional anlama dəqiq məntiqi struktura malikdir və o, əsasa görə izahın strukturu ilə oxşardır [13].

Anlama prosesinin strukturunda perseptiv qavrama prosesində olan oxşar ünsürlər də ayrılır. Görmə və eşitmə qavraması kimi anlama prosesi son verilənləri eyniləşdirmə və tanıma üzrə əməliyyatları özünə daxil edir, lakin onlarla məhdudlaşmır. Hissi olaraq qavranılan obyektə tam yönəlmiş perseptiv qavramadan fərqli olaraq, anlama “həmişə obyektin özü haqqında deyil, (empirik və ya nəzəri) haqqında hər hansı bir məlumatı göstərir” [12, 102]. Bu məlumat artıq müəyyən mənada subyektin şüurunda strukturlaşmış biliklərlə uyğun gəlir. Beləliklə, “anlama müəyyən nümunə, standart, norma, prinsip əsasında olan qiymətləndirmədir və belə nümunənin mövcud olduğu hər bir şey anlamadır” [6, 38]. Ona görə anlama prosesini əldə olunan məlumatın strukturlaşdırma prosesi kimi təsəvvür etmək olar və beləliklə, o, subyektin artıq mövcud olan biliklər sisteminə uyğundur. Strukturlaşdırma prosesi subyektin müəyyən yaradıcı aktivliyini tələb edir. “Hər zaman nəyinsə anlanması prosesi gedirsə, subyekt fikri “konstruksiyalar” yaradır ki, bu, onu, bir tərəfdən, obyektlə, digər tərəfdən, dünya haqqında artıq məlum olan biliklərlə bağlayır. Bununla belə, konstruksiyalar hissi obrazlardan daha çox fikri (mental) modelləri xatırladır, belə ki, onlarda subyekt obyektin mövcud, vacib tərəfləri, xüsusiyyətləri və münasibətləri “tutmağa” çalışır” [12, 115-116].

Lakin anlama hadisəsini digər anlayışlarla bərabərləşdirmək olmaz, o, bu və ya digər əlamətlər dəsti ilə məhdudlaşmır. Anlama kompleks, uzunmüddətli prosesdir, onu mərhələlərə bölmək olar. 1982-ci ildə belorus alim-psixoloq Y.N.Karandaşev “anlama” ilə bağlı sözlərin leksik mənalarının təhlili aparmış, anlam prosesinin mərhələlərini müəyyənləşdirmişdir [7, 121-124].

Anlamanın birinci mərhələsi xarici aləmin (predmet və ya sosial) insanın hiss orqanlarına təsir edərək bu təsiri psixi obraza çevirməsidir. İkinci mərhələdə predmetdən əldə olunan obraz etalon

təsəvvürlər uyğunlaşdırılır. Nəticədə etalondan məna qavranılan predmetə ötürülür. Üçüncü mərhələ predmetin mənalарının uyğunluğu mərhələsidir. Dördüncü mərhələdə anlama mənalарın əldə olunan qarşıdurmalarının aradan qaldırılması yollarının tapılması ilə həyata keçirilir. Beşinci mərhələ şərh mərhələdir. Hissi mərhələsində məna dərk olunmayıbsa, söz ifadəsində öz əksini tapmayıbsa, şərh mərhələsində o, işarə manipulyasiya obyektinə çevrilərək verballaşır.

Anlamanın altıncı mərhələsində işarə formalaşmasına görə mənaya müxtəlif mənalарın ötürülməsi mümkünlüyü əlavə olunur və onlardan birinin şüurlu seçimi imkanı yaranır. Bu, sadəcə imkandır, belə ki, o, sonrakı mərhələdə reallaşır. Yeddinci mərhələ mövcud olan hər bir mənaya münasibətdə müəyyənlik mərhələsidir. Səkkizinci mərhələdə bu mənanın seçimi baş verir. Nəticədə o, insanın özününkü hesab etdiyi nöqtəyi-nəzərə çevrilir. Və nəhayət, doqquzuncu mərhələdə praktikadan keçən fikir bacarığa çevrilir (və ya çevrilmir). Başqa sözlə desək, predmet haqqında hipotetik fikir insanın bu predmetə qarşı münasibətdə davranış nizamlayıcısına çevrilir. Bu anlamanın sonuncu mərhələsidir.

Beləliklə, anlamanı bir proses kimi müəyyənləşdirərək Y.N.Karandaşev doqquz: qavrama, tanıma, uyğunlaşdırma, hissetmə, şərh, anlama, münasibət, fikir və bacarıq kimi mərhələləri ayırmışdır.

Bu problemlə bağlı psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərmişdir ki, bu problemlərə müxtəlif yanaşmalar onun öyrənilməsini çətinləşdirir və bu da yekdil anlama nəzəriyyəsinin yaranmasının qarşısını alır. Lakin bununla belə, yerli və xarici psixoloqlar anlama prosesinin ümumi qanunauyğunluqları və mexanizmləri barədə bəzi nəticələr əldə etmişlər. Əksər hallarda anlama obyektlərin münasibət və əlaqəsinin aşkarlanmasına yönəlmiş əqli qavrama prosesi kimi şərh olunur.

Ədəbiyyat

1. Быстрицкий, Е.К. Понимание - окно в новый мир? / Е.К. Быстрицкий // Загадка человеческого понимания. - М.: Политиздат, 1991. - С. 221-234.
2. Вепрева, И.Т. Слово «революция»: социокультурные настроения и семантические преобразования / И. Т. Вепрева // Известия Уральского государственного университета, 2007. - № 49. - С. 297-302.
3. Гусев, С.С. Проблема понимания в философии / С.С. Гусев, Г.Л. Тульчинский. - М.: Политиздат, 1985. - 287 с.
4. Демьянков, В.З. Когниция и понимание текста / В.З. Демьянков // Вопросы когнитивной лингвистики М.: Институт языкознания; Тамбов: Тамбовский гос. университет им. Г. Р. Державина, 2005. — № 3. — С. 5-10.
5. Зализняк, А.А. От авторов / А. А. Зализняк, И. Б. Левонтина, А. Д. Шмелев // Ключевые идеи русской языковой картины мира. М.: Языки славянских культур, 2005. — С. 9-13.
6. Ивин А. А. Ценности и понимание // Вопр. Философии, 1987. - № 8. - С. 31—43.
7. Карандашев, Ю.Н. О стадиях процесса понимания / Ю. Н. Карандашев // Вопросы психологии. - 1982. - № 6. - С. 121-124.
8. Корнилов, К. К. Психологические проблемы понимания / К.К. Корнилов. -Ярославль, 1979.
9. Литвинов, В.П. Предикаты с глаголами понимания и их номинализации / В.П. Литвинов // Межвуз. сб. науч. ст. / Междунар. акад. бизнеса и банков. Сер. Филология. - Тольятти, 1998. - № 2. - С. 36-40.
10. Моляко, В. А. Психология решения школьниками творческих задач / В.А. Моляко. - Киев, 1983.
11. Никифоров, А.Л. Семантическая концепция понимания / А.Л. Никифоров // Загадка человеческого понимания. М.: Политиздат, 1991. - С. 69-82.

12. Нишанов, В.К. Феномен понимания: когнитивный анализ / В.К. Нишанов. Фрунзе, 1990.-227 с.
13. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Преде, научно-ред. совета В.С. Степин. - Т. 3, М. : Мысль, 2001.
14. Швырев, В.С. Понимание в структуре научного сознания / В.С. Швырев // Загадка человеческого понимания. - М: Политиздат, 1991. - С.7-19.

Rövşən Rahib oğlu Məmmədsoy
Bakı Slavyan Universiteti
doktorant
memmedsoy1974@mail.ru

**BORIS PASTERNAKIN “FEVRAL” ŞEİRİNDƏ
XRİSTİANLIQ ELEMENTLƏRİNİN TƏRCÜMƏDƏ
SAXLANILMASI PROBLEMI**

Açar sözlər: lirika, xristianlıq, simvolizm, futurizm, metafora

**The problem of preserving the elements of Christianity
in the translation of Boris Pasternak’s poem “February”**

Summary

The article describes the historical conditions in which the poem “February” by the great Russian poet, Nobel Prize winner B.Pasternak was written, the structure of the poem, its ideological and artistic features and its translations into different languages. The poem shows both the awakening of nature and the human soul that creates poetry. During the writing of the poem “February”, B.Pasternak was seriously engaged in the aesthetics of symbolism and futurism, and the influence of these trends is clearly manifested here. The repetition of the word “sob” at the beginning and at the end of the poem gave a carousel compositional structure. In the poem, the emotions of the lyrical hero are simultaneously manifested and intertwined – visual and phonetic feelings, the creative process is out of control of the poet. This turns into a heavy downpour, which cannot be stopped. The author states in the article that the translation of such a poem into any language requires not only a good knowledge of the subtleties of the progressive language, but also a deep study of Russian patriarchal life and the postulates of Christianity.

Key words: *lyrics, Christianity, symbolism, futurism, metaphor*

Giriş

Məqalədə rus şairi B.Pasternakın “Fevral” şeirinin strukturundan, ideya-bədii xüsusiyyətlərindən və müxtəlif dillərə tərcümələrindən bəhs olunur. Şeirə simvolizim və futurizim cərəyanlarının necə təsir etdiyi göstərilir. Şeir tərcümə olunarkən xristianlıq elementlərinin tərcümədə saxlanması problemi araşdırılır. “Fevral” şeirinin azərbaycan dilinə iki tərcüməçi: Zahid Sarıtorpaq və Xeyrulla Xəyal tərəfindən tərcümə olunduğu qeyd olunur. Əsasən, Zahid Sarıtorpağın tərcüməsi üstündə dayanılır. Bu tərcümələrdən hansının daha keyfiyyətli olduğu araşdırılır.

Böyük rus şairi və nasiri Boris Pasternakın zamanında çox tez məşhurlaşan, dillər əzbəri olan ilk gənclik şeirlərindən biri “Февраль. Достать чернил и плакать!” (Fevral. Mürəkkəbi götür və ağla!) adlı bədii nümunəsi 1913-cü ildə “Lirika” adlı məcmuədə çap olunmuşdu. Poetik istiqamətinin formalaşdığı bir dövrdə, 1912-ci ildə qələmə alınmış bu şeiri B.Pasternak çox sevmiş, 1928 və 1945-ci illərdə yenidən onun üzərinə qayıdaraq təkmilləşdirməyə, onun məzmununu dərinləşdirməyə çalışmışdır. Şair çox istəyirdi ki, bu şeirlə oxuculara öz öləri duyğularını, ani hislərini çatdırsın. Lakin 1945-ci ildəki düzəlişindən sonra B.Pasternak gözlənilmədən birinci variantın üzərinə qayıtmış, sonrakı variantlardan imtina etmişdir. Bu şeir insan əhvali-ruhiyyəsinin alt qatındakı xristian kədərini yeni poetik nümunənin doğulmasındakı roluna, onun özü ilə bərabər gətirdiyi əzab və əziyyətlərinə həsr olunmuşdur. B.Pasternak Jaklin de Pruayara məktubunda yazırdı ki, mənim hər şeyə, dünyaya, həyata özünəməxsus baxışımın əsaslarının möhkəmləndiyi 1910-1912-ci illərdə xristian düşüncə tərzini mənə hakim kəsilmədi” (1, s.167). Dörd misralıq bəndlərdən ibarət olan şeirdə futurizmin təsiri özünü sərbəst və müqəyyəd olmayan qafiyələrdə daha çox göstərir. Şeirdə lirik qəhrəmanın duyğuları-vizual və fonetik hissiyatı-eyni anda təzahür edir və bir-birinə qarışır, yaradıcılıq prosesi şairin nəzarətindən çıxır. O, dayandırılması mümkün olmayan güclü leysana çevrilir. Qeyd edək

ki, bu şeiri ondan artıq müəllif ingiliscəyə çevirmişdir. Onu Andrey Kneller, Alex Miller, A.S.Kline kimi istedadlı tərcüməçilərlə yanaşı L.L.Pasternak-Sleyter də tərcümə etmişdir (2). Tərcümələrin rəngarəngliyi ilk növbədə şeirin çoxqatlı, çoxmərhələli olmasından irəli gəlir. İlk növbədə onun rus variantının həm poetik quruluşunu, bədii obrazlar sistemini, ideya – fəlsəfi mahiyyətini, sonra isə kompozisiya, süjet, qafiyə sistemini nəzərdən keçirək:

Февраль. Достать чернил и плакать!

Писать о феврале навзрыд,

Пока грохочущая слякоть

Весною черною горит. (3, с.26)

Şeirin sətri tərcüməsi belədir:

Fevral. Mürəkkəb götürmək və ağlamaq

Hıçqırtı ilə yazmaq fevral haqda.

Hələ ki, xırçıldayan palçıq

Qara yazda yanır.

Göründüyü kimi, zaman kateqoriyası dünyanın müəllif tərəfindən çəkilməmiş lövhəsinin strukturlaşmasında aparıcı rol oynayır. Nəzərdən keçirdiyimiz şeirin zamana uyğunluğu birinci bəndin ilk misrasında özünü büruzə verir: “Fevral. Mürəkkəb götürmək və ağlamaq. Hıçqıra-hıçqıra fevraldan yazmaq. Hələ ki, guruldayan yağmur, Qara baharda yanır”. Biz bu məqalədə əsasən Z.Sarıtorpağın tərcüməsi üzərində dayanacağıq.

Z.Sarıtorpaq peşəkar tərcüməçi olsa da, o Boris Pasternakın yalnız iki şeirini tərcümə etmişdir ki, onlardan biri də məşhur “Qış gecəsi” şeiridir. Onu da qeyd edək ki, bu şeirlər heç bir topluya salınmadığından, onların yalnız elektron versiyası mövcuddur. Yuxarıda haqqında söhbət açdığımız şeirin birinci bəndini Z.Sarıtorpaq dilimizə aşağıdakı kimi çevirmişdir:

Fevraldı... Qələmə sarıl da ağla...

Hönkürə-hönkürə yaz fevral haqda.

Hələ ki, tökülən yağmur da yanır,

Qaralır qara yaz çatan ocaqda. (4)

Birinci misranın ingilis dilinə tərcüməsində kədəri ifadə etmək üçün Andrey Kneller “oh” nidasından istifadə edir: “Oh February, to get ink and weep!”. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edim ki, A.Knellerin orijinala sədaqəti hətta birinci və ikinci cümlədəki “infinitiv”də də özünü göstərir, o da B.Pasternak kimi konkret şəxs və zaman məfhumundan qaçır, onu zamansızlaşdırır. Şeirin orijinaldakı qafiyə sistemi bitkin olmasa da, ingilis dilinə tərcümədə mükəmməl çarpaz qafiyə sistemindən istifadə edilmişdir. Müəllif burada “qara” rəng üzərində vurğu edir, o özü də “pero”, yaxud “karandaş” sözü işlədə bilərdi, amma o hələ ağ örpəkli qışın getmədiyi ətraflarda ala-tala ərimiş qarı ağ kağız üzərinə dağılmış “çernil”ə (mürəkkəb) bənzətməklə gözəl bir təbiət lövhəsi yaratmışdır.

İkinci bənd fərqli əhval-ruhiyyə yaradır: “Fayton tut altı qrivenə//Xoş müjdənin (daha doğrusu, xoş xəbər yayan kilsə zəngləri), təkərlərin tıqqıltısından (keçib) // (mürəkkəbdən və göz yaşından daha güclü olan) leysanın yağdığı yerə gedin”. Burada “gurultulu yağmur” “təkərlərin tıqqıltısı” ilə əvəzlənir. “Fayton”, “müjdə”, “leysan” başqa bir dünyanın-səmavi dünyanın əlamətinə çevrilir. “Xoş müjdə” ifadəsi kilsə xidmətinin zamanüstü fəzasına göndərilən Böyük Post dövrünün səs simvoludur. Passiv hal kateqoriyasının “fayton tutmaq”, “köçmək” kimi mütləq infinitivə aid konstruksiyaları mətnə başqa bir müvəqqəti fəzaya keçid cəhdi motivini daxil edir (5, c.212) Onun simvolu “mürəkkəb və göz yaşından daha güclü” “leysan” olur. “Leysan” sözünün məna strukturuna daxil olan “göydən yağan yağışlar”, “su bolluğu”, “hay-küy” metaforik oxunuşun əsasında dayanır. Əslində, leysan yaza aiddir, lakin burada o, təbiət hadisəsi kimi deyil, yenilənmə, təkrar doğuş və yaxud qayıdış simvolu-həyatın bütövlüyü, başqa bir reallığın-yeni dünyanın, ilhamın, yaradıcılığın simvolu kimi çıxış edir (6, c.318)

Достать пролетку. За шесть гривен
Через благовест, через клик колес

Перенестись туда, где ливень

Ещё шумней чернил и слез.

Əgər şeirdə işlənən hər bir sözün, sintaqmın real mənasından başqa onun simvolik mənası, alt qatı və yaxud digər məna çaları varsa, tərcüməçinin işi ikiqat mürəkkəbləşir, o artıq təkcə bədii sözün tərcüməçisi kimi yox, həm də fikrin, fəlsəfənin tərcüməçisi kimi çıxış edir. Yuxarıdakı bənddə şairin zamandan-zamana “keçmək” və “köçmək” arzusu açıq şəkildə göstərilməsə də, bunlar “Bibliya” postulatları ilə parallel gedir, yəni sonda dünya dəyişəcək. Təbii ki, şeirin xristian dillərinə tərcüməsində və oxucular tərəfindən şeirin qavranılmasında elə bir çətinlik meydana çıxmır, çünki “Bibliya” onlara tanışdır, amma fərqli dini-fəlsəfi görüşlərin ortada olduğu məkanlarda onun başa düşülməsi çətinlik yaradır. Təbii ki, hər şeyi də ayrıca izahla vermək mümkün deyil.

Go rent a buggy. For six grivnas,

Race through the blare of bells and wheels

To where the shower often drizzles

Much louder than ink and tears.

Bu, Andrey Knellerin tərcüməsidir. Bəri başdan qeyd edim ki, Alex Millerin, A.S.Klinenin tərcüməsi bundan bir o qədər fərqlənmədiyini üçün onların hər birinin üzərində ayrıca dayanmağa dəymir. Lakin A.S.Klinenin və L.L.Pasternak-Sleyterin tərcümələri qafiyə, heca sistemi və digər bədii vasitələr baxımından bir o qədər də mükəmməl olmasa da, keyfiyyət baxımından digər tərcümələrdən keyli fərqlənir.

Take a cab. For a clutch of copecks,
through bell-towers' and wheel noise,
go where the rain-storm's din breaks,
greater than crying or ink employs.

A.S.Klinenin bu tərcüməsini aşağıda söz-söz verməyə çalışacağıq: Göründüyü kimi, birinci misrada rus istorizmi olan “qriven” sözü “copeck” ilə, “şest” isə “clutch” sözü ilə əvəz edilmişdir,

ikinci misrada isə “blaqovest” (müjdə) “bell-towers”, yəni şəhər zəngləri, “klik koles” (təkər taqıltıları) “wheel noise” kimi tərcümə edilmişdir. Hər iki misra poetik baxımdan mükəmməl, dəqiq və ingilis dilinin poetik-sintaksis imkanlarına uyğun çevrilmişdir. Lakin şeirin xristianlıq mahiyyəti, kanonik mənası itmişdir. Oxucu bədii mətnin alt qatında dayanan gizli mənanı görməyə bilər.

(Fayton tut bir büküm qəpiyə,
Şəhər zənglərinin və təkər səslərinin arasından (keçib),
Göy gurultusunun ara verdiyi anlarda leysana gedin
O ağlamaqdan və mürəkkəbdən daha güclüdür.
(Və ya) O ağlamaqdan və mürəkkəbdən daha böyükdür.

Bu halda biz L.L.Pasternak-Sleyterin tərcüməsinə müraciət etməli oluruq. Bizcə, Lidiya Pasternak öz tərcüməsində həm Boris Pasternakın əhvali-ruhiyyəsini, onun emosiyalarını, lirik mənin daxili həyacan və təlatümlərini ustalıqla vermiş, həm də simvolizmin, futurizmin cərəyan xüsusiyyətlərindən doğan tələblərə əməl edərək, alt qatdakı məzmunu bütün parametrləri ilə ötürməyə çalışmışdır.

Through clanking wheels, through church bells ringing
A hired cab will take you where
The town has ended, where the showers
Are louder still than ink and tears.
Bu misraların hərfi tərcüməsinə baxaq:
Cırıldayan təkərlərin arasından,
kilsə zənglərinin gurultusunun arasından (keçirib)
Bir keb səni oraya götürəcək.
Mürəkkəb və göz yaşlarından daha gurultulu
Leysanın yağdığı şəhər bitəcək.

İlk baxışda söz yığını kimi görünsə də, tərcümə şeirin təsəvvüründəki iki dünya arasında fərqi dəqiq göstərir, şair göz yaşı və mürəkkəbdən ibarət dünyadan daha gurultulu, yenilənmiş dünyaya getmək istəyir. Peyzajlar tez-tez dəyişir, araba cırıltısı, kilsə zəngləri eşidilən kiçik şəhər arxada qalır, bu şəhərdən yeni

dünyaya yollanan faytondakı sərnəşinin düşüncələrindəki əzablar və nəhayət, messinin zühurunu gözləyən tam yeni bir dünyanın şəhərinə çıxış...

Zahid Sarıtorpaq birinci bənddəki passivliyi, nostalji əhvali-ruhiyyəni ikinci bənddə dinamizm və hərəkətlə əvəz etmək üçün şeirdə olmayan əlavə sözlərdən də istifadə edir: “meh tək əs”, “tələs”, bununla bir tərəfdən şeirdə reallıq hissləri güclənirsə, digər tərəfdən onun xristian məzmunu itir.

Yenə fayton saxla altı quruşa

Kilsə zənglərindən keçib meh tək əs...

Yenə mürəkkəbdən, göz yaşlarından,

Leysanlar gur olan yerlərə tələs.

Tərcüməçi birinci misrada işlətdiyi “yenə” sözünü haradan almışdır? Axı orijinalda bu söz yoxdur, doğrudur, bəzən heca-qafiyə sistemini tarazlamaq üçün tərcüməçilər “bic” ifadələrdən istifadə edirlər, amma fikrimcə, “Fevral” şeirində bu yanaşma işə yaramır. Çünki Pasternak hər dəfə fayton tutub bu səfərləri yerinə yetirə bilsəydi, onda bu qədər göz yaşı, hıçqırıqlar olmazdı. İkinci bir məqam “kilsə zənglərindən keçib meh tək əs” misrası ilə bağlıdır. Özünüz fikir verin, palçıqlı, yağmurlu küçələrdən “meh tək əs”ib keçmək olarmı? Və nəhayət, Pasternak “leysanlar gur olan yerə tələs” demir, sadəcə zamanı dəyiş deyir. Ümumiyyətlə, B.Pasternakın böyüklüyü onun hər sözün semantik, bədii tutumundan zərgər dəqiqliyi ilə istifadəsində idi. Məncə, bu şairin əsərlərinin tərcüməsində ən ciddi problem də məhz onlara yeni söz və ifadənin əlavə edilməsinin mümkünsüzlüyü ilə bağlıdır.

Şeirin üçüncü bəndində ümid motivləri güclənir. “Orda ki, qaralmış armudlar // Ağaclardan min-min dolaşalar // Gölməçələrə tökülür və üst-üstə yığılır//Gözlərin dibində quru kədər”. Əsl yazın müjdəsini gətirən çoxsaylı dolaşa obrazı təbiətin və insan qəlbinin yenilənməsi reallığı hissini yaradır. “Qırılacaqlar”, “töküləcəklər” fellərinin mükəmməl formaları və “aşağıya doğru hərəkət”

("gözlərin dibinə") kimi gücləndirilmiş mənə əlamətinə malik olan ayrılıq semantikasını "quru" cəmsiz kədər üzərində qələbə qazanır.

Где, как обугленные груши,
С деревьев тысячи грачей
Сорвутся в лужи и обрушат
Сухую грусть на дно очей.

Bu şeirdə epitetlər və metaforalar predmetlərin özündən daha çox diqqəti cəlb edir və onların klassik semantikasını dəyişir. Müəllif özü də predmetə münasibətini birbaşa deyil, epitetlər, bədii təyinlər vasitəsilə ifadə edir. Məsələn, "qaralmış armudlar"ın yazın simvolu olan "dolaşarlar", "gölməçələr" in "gözün dibinə hopmuş kədərlə" qarşılaşdırılması, həm də qışla yazın, sevincə kədərin qarşılaşdırılması bərdə desant mühakimədir. Zahid Sarıtorpaq bu bəndin tərcüməsində də hərfi çevirmədən qaçmış, sərbəstliyini qorumağa çalışmışdır. Lakin onun Pasternak üçün xüsusi əhəmiyyətli obraz olan "обугленные груши" ifadəsini niyə qurmuş "meyvələr" kimi tərcümə etməsi anlaşılmır. Hər qurmuş meyvə dolaşaya oxşamır, məhz "qaralmış armud" dolaşaya oxşayır.

Harda ki, qurmuş meyvələr kimi,
Yağır budaqlardan min-min dolaşa;
Gözlərin dibində quruyan kədər
Bir göz qırpımında düşür yağışa.

Yuxarıdakı bənddəki "quru cəmsiz kədər" üzərində qələbənin mənası dördüncü bənddə aşkar olur. "Onun altında əriyən ləkələr qaralır // Külək qışqırıqlarla doludur // Və nə qədər təsadüfi olsa, bir o qədər sadıq olur // Şeirlər hönkür-hönkür bəstələnir."

Əgər birinci bəndin infintiv halı ("mürəkkəbi götürmək", "yazmaq") yaradıcılıq əhval-ruhiyyəindən xəbər verirsə, sondakı "şeirlər yazılır" misrası möcüzənin indicə baş verdiyinə işarə edir. Yaradıcı ilham mənbəyinin "əlçatmazlığı" feilin qayıdış növünün semantikasını ilə vurğulanır və "təsadüfün daha böyük həqiqəti ifadə etdiyinə" bizi inandırır.

Под ней проталины чернеют
И ветер криками изрыт
И чем случайней, тем вернее
Слагаются стихи навзрыд.

Sətri tərcüməyə baxaq:

(Onun altında qaralır beli
Və külək hıçqırtı ilə qışqırır.
Təsadüf olunca, daha düzgün
Hönkürtüylə şeirlər yazılır).

Yuxarıdakı misraları Zahid Sarıtorpaq bəzi yerdəyişmələrlə çevirmişdir. O ikinci misranı birinci yerə çıxarmaqla cümlənin sintaktik strukturunu da dəyişmişdir. Əsas fikrin təqdim edildiyi 3-cü, 4-cü misraların tərcüməsində isə bir qədər qeyri-dəqiqlik var.

Harda ki, küləklər çırpınır, ötür,
Qaralır bir ucdan qar əriyən yer.
Təsadüf olsa da orda nə qədər,
Haqdır hönkürtüylə yazılan şeir.

Son misraları tərcümədə anlamaq olmur. Nə deməkdir, “təsadüf olsa da, orada nə qədər, Haqdır hönkürtüylə yazılan şeir”. Məncə, cümlə belə tərcümə olunmalı idi: Nə qədər təsadüfi olsa da, hönkürtüylə yazılan şeir daha mükəmməl olur. Zahid Sarıtorpaq sadəcə qafiyə və hecaya daha çox diqqət yetirdiyindən, məzmunu bəzi məqamlarda unudub. Mənim fikrimcə, B.Pasternakdan tərcümələrdə məna və məzmun naminə bədii element və obrazlardan imtina da etmək olar. Çünki Pasternak şeirləri semantika baxımından o qədər mükəmməldir ki, hansısa bədii obraz və deyim dalıyca qaçmaqla onu söz yığımına çevirmək olar. Sonda “Fevral” şeirinin daha bir tərcüməsinə toxunmaq istəyirəm. Bu həvəskar tərcüməçi Xeyrulla Xəyalın tərcüməsidir. Açığını deyim tərcümə həm primitivdir, həm də təhriflərlə doludur.

Özünüz baxın:

Gəldi fevral. Qələm götür, ağla!
Fevralı durmadan tərənnüm elə,

Təkərlər altı hay-haray salaraq,
Qara yaz tək çamır yanır ki, hələ.
Tapasan fayton on-on beş şahıya,
Car çəkə kilsə, təkərlər də dinə.
Getdiyən yerdə daha küylə yağa,
Göz yaşından da, mürəkkəbdən də.
Sanki armuddular yanıb qaralan,
Dolaşa qalxar orda minlərlə.
Nohura çırpılar, enər də o an,
Qurquru qüssə gözlərin dibinə.
Qışqırıqlarla küləklər dəlinib,
Ləkə tək qar əriyən yer qaralar.
Təsadüfənsə, yəqindir deməli.
Gələr hönkürtü kimi misralar (7)

Göründüyü kim, bu tərcümənin üzərində işlənilməli və təkmilləşdirilməlidir. Bir sözlə, irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi hazırlıq olmadan, rus patriarxal həyatını və xristianlığın postulatlarını bilmədən B.Pasternakı tərcümə etmək olmaz.

Nəticə

Məqalədə böyük rus şairi B.Pasternakın “Fevral” şeirinin strukturundan, ideya-bədii xüsusiyyətlərindən, azərbaycan dilinə və başqa dillərə tərcümələrindən bəhs olundu. Şeir tərcümə olunarkən xristianlıq elementlərinin tərcümədə saxlanması problemi araşdırıldı. Bu şeirin insan əhval-ruhiyyəsinin alt qatındakı xristian kədərini yeni poetik nümunənin doğrulmasındakı roluna, onun özü ilə bərabər gətirdiyi əzab və əziyyətlərinə həsr olunduğu qeyd olundu. “Fevral” şeirində epitetlərin və metaforaların predmetlərin özündən daha çox diqqət cəlb etməsi və onların klassik semantikasını dəyişməsi vurğulandı. Şeirin Zahid Sarıtorpaq tərəfindən azərbaycan dilinə tərcüməsinin daha mükəmməl olduğu qənaətinə gəldi. Belə bir şeirin tərcüməsi mütərcimdən dilin incəliklərini yaxşı bilməklə yanaşı, həm də rus poeziyası

nümayəndələrinin mürəkkəb, ziddiyyətli xarakterini, xristian düşüncə tərzinin əsrlərdən gələn ənənəvi təsirini dərindən öyrənməyi tələb edir.

References

1. Пастернак Б. Письма к Жаклин де Пруайар // Новый мир. 1992. № 1. С. 127-189.
2. <https://verblan.livejournal.com/7151.html>.
3. Пастернак Б.Л. Избр. : в 2 т. СПб., 1998. Т. 2.
4. [4.https://www.avangard.net/index.php?action=static_detail&static_id=57191](https://www.avangard.net/index.php?action=static_detail&static_id=57191)
5. Жолковский А.К. Поэтика Пастернака. М., 2011.
6. Лосский В.Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие. Киев, 2004.
7. [7.https://www.facebook.com/xeyrullaxayal/posts/2818256931770769](https://www.facebook.com/xeyrullaxayal/posts/2818256931770769)

Fazila Fazil Guliyeva
Azerbaijan State Agrarian University
Phd student
fazilaguliyeva8826@gmail.com

THE ISSUE OF GRAMMATICALIZATION IN COGNITIVE LINGUISTICS

Summary

The paper deals with grammar and its types: cognitive grammar and construction grammar. Grammar is “the conceptual framework or a skeletal structure for the conceptual material that is lexically specified” and develops more abstract, schematic categories. Grammar creates gestalts: “grammatical structuring is necessary for a disparate quantity of contentful material to be able to cohere in any sensible way”. The structure of grammar is directly related to principles of gestalt perception was first shown by Talmy. One of these is the principle of figure/ground alignment, according to which the perception of an overall shape comes about by dividing the perceptual field into a more prominent part, the figure, and a less salient part called the ground. It is against this ground that the figure moves, is moved or stands out.

Key words: *conceptual framework, figure/ground alignment, symbolicity, iconicity, indexicality*

Introduction

From a historical point of view, CL belongs to the functionalist tradition in linguistics. Although Saussure saw linguistics as part of semiology or semiotics, he mainly emphasized one of the three main modes of semiotic reference, i.e. symbolicity, as the organizing principle of linguistic structure. The other two main semiotic principles, i.e. iconicity and indexicality, are shown to be highly relevant, too. They are, moreover, more perceptually and

experientially based, and as such fully in line with the cognitive view of language. As a direct manifestation of the interaction between perception and language, the principle of iconicity becomes visible in three sub-principles of linguistic organization, i.e. sequential order, proximity/ distance, and quantity. The sequential order in the perceived or conceived world is reflected in syntactic word order as in the advertising slogan Eye it, try it, buy it. Syntactic proximity and distance reflect conceptual closeness or difference. The principle of quantity relates to the pairing of form and meaning: a more complex form usually carries a greater amount of meaning, and form is motivated by functional factors such as politeness, demands of informativeness, and rhetoric, among others (e.g. the wording of No smoking in a public place with that of Customers are kindly requested to refrain from smoking, if they can in the dining room of a chic restaurant).

One of the greatest merits of Talmy is to have incorporated Gestalt Psychology into the cognitive exploration of language. Another major asset of Talmy's work is its concern with both grammar and lexicon, and with their subtly different relation to cognition. As a highly abstract symbolic system of generalized or schematic conceptualizations, the grammar of a language is even more intimately linked with, and subject to, general cognitive principles and processes than the lexical system, which is an inventory of more specific and singular forms of conceptualization. Whereas iconicity is a receptive cognitive principle in that it reflects metonymic links between parts (single event or property) and wholes (total of events or objects), the imposition of gestalts on the experiential world is a far more creative achievement. That the structure of grammar is directly related to principles of gestalt perception was first shown by Talmy. One of these is the principle of figure/ground alignment, according to which the perception of an overall shape comes about by dividing the perceptual field into a more prominent part, the figure, and a less salient part called the

ground. It is against this ground that the figure moves, is moved or stands out. Talmy furthermore applies this perceptual principle to complex sentences thus showing that the main clause has the function of the figure and the subordinate clause that of the ground. Probing more generally into the relation of grammar to cognition, Talmy deals with the relations between lexicon, grammar and cognition in terms of a building metaphor. /Talmy, 1988: 165–205/ Whereas the lexicon can be compared to the single bricks of a building, the grammar is “the conceptual framework or, imagistically, a skeletal structure or scaffolding for the conceptual material that is lexically specified”. The lexicon contains content words and reflects the tens of thousands of individual phenomena as single, conceptual categories, whereas the grammar develops more abstract, schematic categories, applying over wide ranges of phenomena. Such a schematic category of meaning, e.g. that of the plural morpheme, is one that applies to all possible relevant contexts. Thus the schematic meaning of the plural is the notion of “more than one”, technically called multiplexity, which is found not only with count nouns (cups), but also with abstract nouns (fears, misgivings), uncountable nouns (ashes, waters), or event nouns (the silences between the two lovers). Furthermore, the concept “multiplex” is not limited to nouns and plurals, but is also found with iterative verb forms as in He was hitting her. Thus, whereas the lexicon diversifies the conceptual world more and more, the grammar synthesizes, under one common denominator, quite different manifestations of multiplexity, be it concrete or abstract, countable or uncountable, things or events. It is also in this sense that grammar creates gestalts: “[grammatical] structuring is necessary for a disparate quantity of contentful material to be able to cohere in any sensible way and hence to be amenable to simultaneous cognizing as a Gestalt”. Still, lexical and grammatical specifications are to be seen along a continuum ranging from content categories to schematic categories.

A related area of Talmy's research where the cognitive role of perception is crucial for grammar is the study of motion. Talmy distinguishes three types of motion: factive, fictive, and metaphorical. Factive motion, concerns real motion as in *The boy ran from the tree to the fence*. Fictive motion consists in depicting a situation where there is no actual motion, but it is conceived as if it involved real motion, as in *The road ran from the river to the valley*; this is possible since our perceptual mechanisms give us the false impression that there is motion (we move our eyes from one point to another and interpret the static scene as if it were dynamic). Finally, with metaphorical motion we see a non-physical entity as if it were a moving object, as exemplified by *The smell came into the room*.

In general, Talmy's own grammatical description of a number of single constructions such as those for motion events in various languages around the world tends to be typological in orientation. Thus, he notes that there are satellite-oriented languages like English that represent the path of the motion in a prepositional phrase or satellite (e.g. *The child crawled into the room*) and verb-oriented languages like Spanish and Japanese that represent the path in the verb. Talmy has never developed a specific grammar model.

Historically speaking, Langacker's accomplishment is to have realized the enormous potential of Talmy's gestalt-based approach to language and to have developed it into a fully-fledged theory, which at first he labeled *Space Grammar* and later *Cognitive Grammar*. Langacker's main inroads into cognition in grammar are the application of the notion of construal to explain various linguistic phenomena, his elaboration of Talmy's notion of perspective, and the generalization of the gestalt principle of figure/ground alignment to all levels of linguistic structure. The notion of construal is needed to mark the cognitive operation transforming a conceptual scene into a linguistic description of it. Whereas a conceptual scene is in principle not limited in the

number of participants and relations, its linguistic expression always imposes a “construal” on the scene in terms of scope and perspective. Scope, which relates to how much of the scene is to be included in the description and which elements are to be excluded, is roughly equivalent to notion of frame. /Fillmore,1977: 55–81/. Thus the well-known scene of a commercial transaction comprises participants and relations. Among the participants we have a buyer, a seller, goods, a price, and the quality of the goods or the extent of the sales. Then, there are two main relations: the transfer of goods and of money. Of all this rich conceptual content, the construal operation never allows all elements within its scope. The absolute maximum is to express all of the participants, but only one direction in the transfer: I paid her 200 dollars for the ring or else. She sold me the ring for 200 dollars. It is of course possible to express the double transfer by means of the verb exchange (We exchanged the ring for 200 dollars), but here the buyer/seller relation is kept out of sight so that the commercial character of the transaction itself is out of the scope.

Construal is determined by the perspective that speakers impose on the scene to be described. In the commercial transaction only one of the four participants can serve as the point of departure: the buyer can only buy, pay a price and receive the goods; the seller can only sell, charge a price and transfer the goods; the goods cost a certain amount; and money can buy them. Langacker’s main contribution in this respect is that he has not just left the notion of perspective at a fairly vague level, as exemplified by the various ways of construing the commercial transaction scene, but that he has further elaborated it into more discrete components.

Perspective can involve the choice of a direction of the motion in real motion events or in fictive motion events. Fictive motion is found in scenes such as. The roof slopes, where the mind simulates motion in processing the sentence /Matlock, 2004: 1389-1400/. Also in such mental scanning the speaker has to decide on the

direction of the motion by choosing between The roof slopes steeply upward and The roof slopes steeply downward, where the former suggests motion away from, and the latter motion towards, the speaker. After selecting a perspective, the speaker assembles the various elements chosen from the scene into larger composite wholes, linguistically expressed as phrases, clauses, sentences, or text. Next to these refinements in viewing processes, Langacker has also considerably extended the notion of figure/ground alignment to all linguistic levels. The structuring of a scene into a figure and a ground does not only apply to the relation of main clause and subclause, as shown by, but also to other levels such as a lexical unit, a compound, a phrase (verb phrase, prepositional phrase, adjective-noun phrase), a clause, and a speech act. Before going into some of these levels, it is necessary to point out that, according to Langacker, all linguistic units and their meanings can be reduced to two kinds of conceptual entities: things and relations. /Langacker, 1995:51-76/.

Langacker has also developed outspoken views on three issues that have caused differences of opinion within CL: the notion of compositionality, the number of conceptual-linguistic units, and the universal status of grammatical categories such as noun, verb, subject, and direct object. Though not apparent at first sight, these issues may well be linked to one another, which we will do in the context of construction grammar models. Thus, as will be evident in the ensuing discussion, Langacker's schemas – which may range from specific to abstract – are but “conventionalized patterns” that give rise to more creative constructions.

Although Langacker's Cognitive Grammar and the various construction grammar models share the basic tenets of cognitive linguistics, they also differ fundamentally on the principle of compositionality, the inventory of linguistic units, and the status of grammatical categories. Construction grammar claims that compositionality cannot account for all linguistic phenomena and

that acceptance of a third conceptual-linguistic unit is unavoidable: in addition to things and relations, they also argue for the existence of constructions, i.e. fixed patterns in the combination of relations and things, not built up compositionally, but available as whole constructional units with their own constructional meanings. /Michaelis, 2003:163–209/. Thus, the linguistic expression I painted myself in a corner can have two different interpretations and hence also two constructional paths. The compositional build-up accounts for the literal meaning that the speaker made a picture of himself/herself and did so in a corner. In this interpretation the object (myself) is assembled to the verb (paint) into a verb phrase that is then assembled into a relationship with the subject (I), thus yielding a new composite structure that is further assembled to the adverbial phrase (in a corner). The non-compositional, idiomatic and constructional meaning is quite different, i.e. ‘I expressed an opinion, which committed me to things which I subsequently regretted.’ This figurative meaning is based on the figurative interpretation of the global construction whereby the speaker does something that brings him/her into an unpleasant state. In the figurative interpretation of I painted myself in a corner it is especially the relationship myself in a corner that seems to lack any conceptual and syntactic status in the clause as a whole. It is important to realize that it is not the figurative use of the caused-change construction that makes the construction special.

We must refer to the other major point of disagreement between Langacker’s Cognitive Grammar and construction grammar models, especially Radical Construction Grammar, which is the status of grammatical categories like noun, verb, subject, and direct object. For Langacker, there are only two basic conceptual entities, i.e. “things” as somehow independent entities, and “relations” as establishing links between “things”. Linguistic expressions that profile things are, prototypically, nouns, pronouns, determiners, and higher-order expressions such as full noun phrases. Linguistic

expressions that profile relations are verbs, prepositions, conjunctions, and adjectives, among others. There are two types of relations: finite verbs profile temporal relations (i.e. processes); non-finite verbs, prepositions, conjunctions, and adjectives profile atemporal relations. For Langacker, the two main categories discussed here, nouns and verbs are not just meta-theoretical constructs, useful to talk about language, but they are an intrinsic part of grammar and thus have a universal status. The same claim is made for the functional categories of subject and object /Langacker 2005: 128-129/. Construction grammars differ from Langacker's Cognitive Grammar in that they reject compositehood as the main principle governing the grammar of a language, and claim that languages have numerous fixed or idiomatic expressions or "constructions", i.e. grammatical units in themselves. There are four main constructionist approaches. The first of all has been Fillmore's construction grammar, also called Berkeley Construction Grammar (BCG), /Fillmore, 1988: 501-538/ Still, Fillmore incorporates quite a number of assumptions from CL in his approaches to the lexicon and grammar, known as Frame Semantics and Construction Grammar respectively. But typical for the more generative outlook, in this respect, is the separation between lexicon and grammar. According to Lakoff, Fillmore does not consider himself a part of the Cognitive Linguistics paradigm, mainly because of his non-commitment to the interconnection between linguistic capacity and other cognitive faculties. Besides Fillmore's approach, there are three fully cognitive versions of construction grammar: Goldberg's Construction Grammar (CxG), Croft's Radical Construction Grammar (RCG), and Bergen and Chang's Embodied Construction Grammar (ECG). According to Langacker, the difference between CG and CxG can be characterized as follows: whereas CG considers constructions to be reducible "to symbolic relationships", CxG assumes that "grammatical classes and other constructs are still thought of as a separate level of organization".

CG does not regard lexicon and grammar as different systems. According to Langacker, both lexicon and grammar may, though in different proportions, show all the various degrees of compositionality, i.e. full compositionality, partial compositionality, and non-compositionality. Therefore we will apply this approach to non-compositional constructions such as the extended caused-motion construction with to sneeze and the caused-change construction with to drink. It is part of the speakers' knowledge system that the force-dynamic event involved in sneezing may cause lighter objects to fly away and that excessive alcohol drinking may lead to a person's corporeal or professional ruin. In each case two conceptual relationships are juxtaposed as follows: [(Fred sneeze)! (the napkin is off the table)] and [(Fred drink) ! (Fred comes to death)]. The causal link between the two relationships in each construction is based on our general perception and knowledge system. As has been empirically shown in experimental psychology naive observers spontaneously establish causal links between two successive events, scenes or situations, even when no such links hold. /Radden, Günter 1985:177–207/.

Conclusion

In conclusion we have to say that Construction grammars differ from Cognitive Grammar in that they reject compositionality as the main principle governing the grammar of a language, and claim that languages have numerous fixed or idiomatic expressions or "constructions". The difference between CG and CxG can be characterized as follows: whereas CG considers constructions to be reducible "to symbolic relationships, CxG assumes that "grammatical classes and other constructs are still thought of as a separate level of organization".

References

1. Fillmore, Charles J. 1977 Scenes-and-frames semantics. In: Antonio Zampolli (ed.), *Linguistic Structures Processing*, 55-81. Amsterdam/New York: NorthHolland.
2. Fillmore, Charles J., Paul Kay and Catherine O'Connor 1988 Regularity and idiomaticity in grammatical construction: The case of 'let alone'. *Language* 64: 501-538
3. Langacker, Ronald W. 1995. The symbolic alternative. In: Georges Lu'di and Claude-Anne Zuber (eds.), *Linguistique et Modèles Cognitifs*, 51-76. Basel: Romanisches Seminar der Universität Basel.
4. Langacker, Ronald W. 2005 Construction Grammars: cognitive, radical, and less so. In: Francisco J. Ruiz de Mendoza Iba'n~ez and Sandra Pen~ a Cervel (eds.), *Cognitive Linguistics. Internal Dynamics and Interdisciplinary Interaction*, 101-159. Berlin/ New York: Mouton de Gruyter.
5. Matlock, Teenie 2004a Fictive motion as cognitive simulation. *Memory & Cognition* 32: 1389-1400.
6. Michaelis, Laura A. 2003 Word meaning, sentence meaning, and syntactic meaning. In: Hubert Cuyckens, René' Dirven and John Taylor (eds.), *Cognitive Approaches to Lexical Semantics*, 163-209. Berlin/New York:Mouton de Gruyter Talmy, Leonard 1988 a. The relation of grammar to cognition. In: Brygida Rudzka Ostyn (ed.), *Topics in Cognitive Linguistics*, 165-205. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins
7. Radden, Gu~nter 1985 Spatial metaphors underlying propositions of causality. In: Wolf Paprotte' and René' Dirven (eds.), *The Ubiquity of Metaphor: Metaphor in Language and Thought*, 177-207. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins

Dilbər Oqtay qızı Bəşirova
Bakı Slavyan Universiteti
dissertant
dilber.beshirli@gmail.com

AZƏRBAYCAN ETNOTOPONİMLƏRİNİN LİŦVİSTİK TƏBİƏTİ

Açar sözlər: etnotoponim, tayfa, onomastika, etnogenez, dialekt

Linguistic nature of Azerbaijani ethnotoponyms Summary

As there are linguistic bases for the emergence of ethnotoponyms, there must be non-linguistic factors as well. The complex ethnic system of the population is also reflected in ethnotoponyms in Azerbaijan. It is possible to get valuable materials about historical formation of ethnic composition, migration directions, inter-tribal ethnic area contacts, etc.

In terms of ethnos coverage, ethnotoponyms can be characterized in two ways:

1. Different Turkish tribes, clans, tribal associations, etc. ethnotoponyms associated with.
2. Ethnotoponyms related to the general tribal unity of Azerbaijan.

The linguistic nature of ethnotoponyms covers a number of topics: structural composition, language affiliation and origin, lexical bases, functional aspects, etc.

Key words: *Ethnotoponyms, tribe, onomastics, ethnogenesis, dialect*

Dil elə bir xəzinədir ki, onun indi işlənməyən hər sözündə, hər adında belə, etnosların həyatı və mənəviyyəti saxlanır. Etnosların tarixi varlığını, keçmişini öyrənməkdən ötrü ilk və ən mötəbər qaynaq dil materialıdır. Toponimlər də dil materialı kimi əvəzsizdir.

Q.Kazımov yazır ki, *türklərin qərb və şərq vətənləri arasında oxşar relyef və çay vadiləri, dağ ətəkləri, çoxlu toponim vardır: türklərin, monqolların, tunqus-mancurların bir kökdən olmasına bu mənada şübhə yoxdur. Lakin Altay türklərin beşiyi, ilkin vətəni deyildir. Türklərin beşiyi Ön Asiyadır. Hər şey buradan başlamışdır. İlk miqrasiyaların çıxış nöqtəsi Ön Asiyadır. E.ə. VIII-VII əsrlərdə sakların, kimmerlərin, skiflərin Azərbaycana gəlişi qohum tayfaların çox sonrakı əks miqrasiyalarıdır* (2017, s.63).

Azərbaycan müxtəlif etnosların, etnik mədəniyyətlərin ən qədim dövrlərdən qarşılıqlı əlaqəsinə geniş imkanlar açan bir coğrafiyadır. Etnik faktora görə Azərbaycan ərazisində 300-dən çox etnotoponim mövcuddur.

Qeyd edək ki, indi etnotoponim kimi qəbul edilmiş bir sıra toponimlər bir vaxtlar ayrı-ayrı şəxs adlarını ifadə etmişdir.

T.Hacıyev bu xüsusda yazır ki, *türk dillərinin tanınması (yayılması, formalaşması yox, məhz adlandırılması) prosesi həmişə dövlət başçılarının, sərkərdələrin, sülalə-dinastiyaların adı ilə getmişdir. Oğuz, Xəzər, Qıpçaq, Karluq, Tuva, Türk və s. başlanğıcında məhz antoponimlərdir, sonra öz tabeçiliyindəki kütlələrin onların təbələri sayılmaq ənənəsi yarananda etnonimə çevrilirlər. Məsələn, əfşarlar Əfşar kəndini, kəngərlər Kəngər kəndini tarixi yadigara çevirirlər* (1984, s.20-29).

Etonimlər də, etnotoponimlər də hər bir dilin leksikasında xüsusi bir təbəqə yaradır.

A.Qurbanov yazır ki, *etnonimlər Azərbaycan dili leksikasının bir hissəsini təşkil edir. Dilimizdə başqa söz qruplarından fərqli olaraq etnonimlər daha qədim fonetik, qrammatik, leksik, semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Etonimlər xalqın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlıdır və tarixin müxtəlif mərhələlərində meydana gəlmişdir. Buna görə də onların araşdırılması zamanı daha çox tarixi yazılı mənbələrə müraciət olunur* (1988, s. 293).

Toponimlərin formalaşmasında digər adlar kimi etnos adları – etnotoponimlər də əvəzsiz rol oynayır. Yəni bu toponimlər qəbilə,

tayfa, millət, xalq, nəsil, şəcərə və s. amillərin rolu əsasında əmələ gəlir. Ona görə də etnotoponimlər, öncə dil qanunları və normalarına tabe olub, müəyyən ərazidə yaşamış və yaşayan əhəlinin dil prosesini əks etdirir.

Etnonimiya toponimiya elmi ilə yaxından bağlı olan, qəbilə, tayfa, nəsil, tirə, etnik qrup, xalq və millət adlarını tədqiq edən bir sferadır. *“Bu elm sahəsinin əsas məqsədi etnonimlərin əsas qanunauyğunluqlarını-advermə ənənələrini, onun metod və prinsiplərini, yaranma və formalaşma yollarını, meydanagəlmə səbəblərini, funksional-struktur tiplərini, etnonim yaradıcılığında istifadə olunan ümumi və xüsusi leksik vahidlərin semantik qruplarını, bura daxil olan onimlərin mənası, mənşəyi və etimologiyasını, həmin adların yazılış və tələffüz formalarını və s. bu kimi elmi-nəzəri problemləri dəqiq və aydın müəyyənləşdirməkdən ibarətdir”* (Axundov A.,1983, s.8).

Etnotarixi proseslərdə etnotoponimlər bir güzgü rolunu oynayır. Azərbaycan etnotoponimlərinin bəzi asprektlərinin tədqiqi ilə ən çox Ə.Hüseynzadə, Q.Qeybullayev, T.Hacıyev, A.Qurbanov, T.Əhmədov, N.Əsgərov, S.Mollazadə, Q. Kazımov, F.Xalıqov, Q.Məşədiyev, İ.Cəfərsoylu və başqa dilçi alimlər məşğul olmuşlar.

Toponimlər, o cümlədən etnotoponimlər dilin onomastik məkanında mühüm yer tutur. Bu baxımdan da Azərbaycan etnotoponimiyası başqa ölkələrin etnotoponimik laylarından unikal xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Azərbaycan xalqının minillik tarixi-mədəni, etnik və siyasi tarixi etnotoponimlərdə də öz əksini bu və ya digər dərəcədə tapır, öz izlərini qoruyub saxlayır. Azərbaycanın çox mürəkkəb və ziddiyyətli etnik tərkibi haqqında etnotoponimlər vasitəsilə də çox əhəmiyyətli məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Etnotoponimlər tayfa, xalq, nəsil və s. adlar əsasında yaranır. Məs.: *Axtaçı, Balıqçı, Kəpənəkçi, Keçili, Ləki, Aşağı Ləki, Orta Ləki, Qılıçlı, Bəydili kəndi, Oğuz rayonu, Qıpcaqlar kəndi, Bucaq kəndi* və s.

Azərbaycan etnotoponimləri tarixi aktiv kateqoriyadır, canlı məlumat mənbəyidir, günümüzdə kimi qədim tayfaların, xalqların tarixini, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, folklor və dilini etnik vahidlərdə qoruyub saxlayır. Azərbaycan xalqının etnoqrafik və etnik tarixini bu vahidlər vasitəsilə daha dərinləndirən öyrənmək mümkündür.

Azərbaycan etnotoponimlərinin korpusu dil baxımından etnik əsaslara söykənir. Bu əsaslar tayfa adlarından ibarətdir: *Türkobakəndi, Bucaq kəndi, Qıpçaq kəndi* və s.

Etnotoponimika bir elm kimi linqvistik faktlarla zəngindir. Məlumdur ki, etnotoponimlər adlar sistemlərinin ən qədim təbəqələrindən hesab edilir.

Dilçi alim V.A.Nikonov etnotoponimlərin yaranması barədə belə bir fikir irəli sürmüşdür: “*Əgər əsasını etnonim təşkil edən toponimlər verilmiş ərazidə yaşamayan insanlar tərəfindən adlandırılıbsa, vahid bir etnik xalqın yaşadığı həmin ərazidə yayıla bilməz. Bir qayda olaraq əhalinin etnik mənsubiyyətini fərqləndirmək kimi funksiyanı yerinə yetirən etnonimlər etnotoponimlər adlandırılır*” (1964, c.13).

Etnotoponimlər mühüm informasiya mənbəyidir. Onlar hər bir regionun tarixinin, etnogenezinin, məişətinin, tayfa və qəbilələrin köçəri düşərgələrinin formalaşması prosesinə, digər tayfalar, qəbilələr və yaxud xalqlarla etnik əlaqələrə diqqətlə yanaşmanı tələb edir. Bir çox hallarda bu və ya digər etnosların yox olmasına, başqa ərazilərə köçməsinə baxmayaraq onlarla bağlı olaraq yaranmış etnotoponimlər əsrlər boyunca saxlanılır. Türkdilli xalqlara aid olan tayfa və qəbilələrin adları ilə bağlı olan etnotoponimlər bütün Avrasiya materiki üzrə yayılmışdır. Şübhəsiz ki, bu etnotoponimlər bir çox tarixi hadisələrin sübutudur.

Azərbaycan etnotoponimləri tarixən 2 əsasda formalaşmışdır: 1) qədim türk tayfaları əsasında; 2) etnik tayfalar əsasında. Bu etnotoponimlər etnik proseslərlə, xalqın köçəri həyatı ilə bağlı yaranmışdır.

Etnotoponimlərin linqvistik təbiəti bir sıra mövzuları əhatə edir: *struktur tərkib, dil mənsubiyyəti və mənşəyi, leksik əsaslar, qrammatik formalar, semantik modellər, etnolinqvistik, linqvokulturoloji, funksional aspektlər* və s.

Azərbaycan etnotoponimlərinin tərkibində tarixən bir sıra topoformantlar iştirak etmişdir. Bunların bəziləri adın tərkibində daşlaşmış şəkildədir. Bunlar substrat qalıqlar hesab olunur. Məs.: **-k** topoformantı: *tür+k, -t,-at,-it,-ut* topoformantı: *boy+at, -in* topoformantı: *Laç+ın, -il,-il* topoformantı: *çiqil, -çi* topoformantı: *kiyikçi, -lı* topoformantı: *balik-lı, kanqli, -ma* topoformantı: *Yalama, Yaşma, Quruzma, Suçma, Xısuma* və s.

Azərbaycan etnotoponimlərinin tərkibində Azərbaycan dilinin ən qədim fonetik, leksik, leksik-semantik və qrammatik elementləri (dialekt elementləri) öz əksini tapır. Məs.: “*Curyat etnonomi və bu əsasda yaranmış oykonimlərin tərkibində tarixən qorunub saxlanmış səs paralelliyi mövcuddur: Corat (Abşeron), Zarat (Şabran rayonunda kəndlər), Zarat Xeybəri (Şamaxı), Zorat*” yaşayış məntəqələrinin adında **c-z** elementlərinin izlənməsi faktı maraqlıdır. “*Bu səsuyğunlu ilə müxtəlif mənbələrdə özünü göstərən etnotoponimlər əslinə qalanda Curyat etnoniminin toponimə çevrilməsinin nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır*”. Burada **c-** bir qədim dialekti, **z-** isə digər bir qədim dialekti tarixi aspektdə əks etdirir.

Həmin etnotoponimlərin quruluşunda özünü göstərən sait uyğunluqları (*a-o-u*) iltisafiliyin qanunları ilə həmahəngdir.

“*Azərbaycan toponimlər sistemində ç-s-z, qədim dialekt paralellərini saxlayan coğrafi adlar da çoxdur. Çıraq, sirak etnonimi və bu əsasda yaranmış oykonimlər buna misal ola bilər. Bu cəhətdən çıraq və sirak komponentli etnooykonim və etnooronimlər daha çox diqqəti cəlb edir*” (Budaqov B.,1994, s.245).

Etnotoponimlər, adətən, binar – ikili xüsusiyyətə malikdir. Etnik təyinetmədə iki dil qrupunun mənsubluğu nəzərə alınır.

Etnotoponimlərin tərkibində **-ak (-aq)** şəkilçisinə rast gəlmək olur: *Çaxmaq dərəsi, Şirak-Çirak qalası, Şamak yayası, Paçanak//peçenek// Biçanak//Biçənək kəndi* və s.

Etnonimlərin tərkibində qəbilə, tayfa dillərinə (dialektlərinə) məxsus ünsürlərin öyrənilməsinin əsas mürəkkəbliyi, çətinliyi orasındadır ki, həmin dillərə aid maddi yazılı abidələr günümüzdə kimi gəlib çıxmamışdır.

Etnotoponimlərin tərkibində qədim kəmiyyət göstəriciləri əsas yerlərdən birini tutur. Məlumdur ki, başlıca morfoloji göstərici **-lar,-lər** formantıdır. Amma bu göstəricidən savayı, türk dillərində qədim dövrlərdə tarixi kəmiyyət göstəricilərinin sayı bir qədər artıq olmuşdur. Belə ki, pratürk və prototürk dövrlərində **-n,-t,-z,-l,-ş, -k** morfoloji göstəriciləri də ya ayrı-ayrılıqda, ya da uyğun birləşmələrin tərkibində çıxış edərək, çoxluq anlamı ifadə etmişdir. Həmin formantlar yalnız toplu mənalı isimlərin deyil, həmçinin də etnonim, oykonim və hidronimlərin formalaşmasına köməklik göstərmişdir.

-n formantlı: *Alpan kəndi, Kuman kəndi, Qazyan kəndi, Türkan kəndi, Püsyən kəndi, Saqiyan kəndi, Xarxan kəndi* və s.

-t formantlı: *Bayat kəndi, Türküt kəndi, Sakat yurdu* və s.

-z formantlı: *Oğuz rayonu, Qırğız yurdu* və s.

Etnotoponimiya – tarixi aktiv kateqoriyadır. Toponimin əraziyə uyğunlaşdırılması, yəni aid edilməsi tarixi-coğrafi səbəblərlə, etnosun yerləşdirilməsi (müxtəlif yerlərdə sakin olması) topokontaktların spesifikasiyası, kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və s. ilə əlaqədardır.

Etnosların əhatə edilməsi baxımından etnotoponimləri iki cür xarakterizə etmək olar:

1. Müxtəlif türk qəbilə, tayfa, tayfa birlikləri və s. ilə bağlı etnotoponimlər;

2. Azərbaycanın ümumi tayfa birliyi ilə əlaqəli etnotoponimlər.

Etnotoponimlər coğrafi adlardır, müxtəlif növ etnik ümumilik (millət, xalq, tayfa, tafa birlikləri və s.) əsasında formalaşır.

Əhalinin mürəkkəb etnik sistemi Azərbaycanda da etnotoponimlərdə öz əksini tapır. Etnik tərkibin tarixən formalaşması, miqrasiya istiqamətləri, tayfalararası etnik areal kontaktlar və s. haqqında qiymətli materiallar əldə etmək olur. Çoxsaylı etnotoponimlər qədim Azərbaycan sosisumu, heterogen barədə məlumatlar verir.

Tleuberdiyev toponimlərin formalaşmasının 3 amilini təklif edir: 1) coğrafi amil; 2) etnoqrafik amil; 3) tarixi-sosial amil. Etnotoponimlər də həmin amillər əsasında əmələ gəlir. Hər bir etnotoponim xalqın sosial bioqrafiyasını adlandırır.

Azərbaycan etnotoponimləri tarixi, struktur-tipoloji və semantik xarakter daşıyır: 1) Azərbaycan etnotoponimləri haqqında tarixi məlumatlar digər türk xalqlarının yaşadığı regionlardakı etnotoponimlərlə uyğunluq təşkil edir; 2) təkrarlanan oykonimlər oykonimi təyin etməsinə görə bəzən fərqlənir; 3) oykonim etnonimik səciyyə daşıyır, semantik cəhətdən ifadə olunur.

References

1. Kazimov Q. History of Azerbaijani language. 2017.
2. Həjiyev T. Thematic collection of scientific works. Baku, 1984.
3. Qurbanov A. Onomology of the Azerbaijani language. Baku, 1988.
4. Akhundov A. Traces of history in the roots of soil. Baku, 1983.
5. Nikonov B.A. Toponymy in the historical - geographical ethnography. 1964.
6. Budaqov B. Earth memory of the Turkic nations. Baku, 1994.

Səbinə Əbülfət qızı Cəfərova

Gəncə Dövlət Universiteti

dissertant

Scafarova117@gmail.com

**ŞÖRT VƏ QARŞILAŞDIRMA BUDAQ
CÜMLƏLƏRİNDƏ -SA, -SƏ VƏ -SA DA, -SƏ DƏ
ƏDATLARININ MƏTNDAXİLİ SEMANTİKASI**

Açar sözlər: component, növ, müasir ədəbi dilimiz, məzmun, mürəkkəb cümlə

**In conditional and comparative subordinative sentences
-sa, -sa and -sa da, -sa partical semantics of customs
Summary**

It has very rich semantic and structural features subordinate compound sentences are considered larger than a simple sentence unit and subordinate distribution of sentence members in a simple sentence when determining sentence types. Many subordinate sentences are formed on the basis of a combination of simple sentences. As a result of development, one of the sentences is considered basic, and the other dependent has been. The main sentence is called "principal" and the dependent sentence is called "subordinate". So, most of the subordinate sentences are the members of the sentence in a simple sentence named after them; for example, a subordinate sentence in a clause, predicate clause sentence, object clause sentence, etc.

Key words; component, type, modern literary language, content, compound sentence

Giriş

Tabeli mürəkkəb cümlələrə dair yazılmış qrammatika kitablarında və dərsliklərdə budaq cümlələrin növləri baş və ikinci dərəcəli üzvlərə görə müəyyənləşdirilir. Çox zəngin semantik və quruluş xüsusiyyətlərinə malik olduğu üçün tabeli mürəkkəb cümlələr sadə cümlə vahidindən böyük hesab edilir və budaq cümlənin növləri müəyyənləşdirilərkən sadə cümlədəki cümlə üzvlərinin bölgüsü əsas götürülür. Bir çox budaq cümlələr sadə cümlələrin birləşməsi əsasında əmələ gəlmişdir, inkişaf nəticəsində cümlələrdən biri əsas, o biri isə asılı hesab edilmişdir. Əsas cümlə “baş”, asılı cümlə isə “budaq” cümlə adlandırılmışdır.

Deməli, budaq cümlələrin əksəriyyəti sadə cümlədəki cümlə üzvlərinin adları ilə adlandırılmışdır; məsələn, mübtəda budaq cümləsi, xəbər budaq cümləsi, tamamlıq budaq cümləsi və s. Orta məktəb qrammatikalarında zərfliyin dörd növü göstəriləndiyindən zərflik budaq cümlələri adı altında tərz, zaman, yer və kəmiyyət budaq cümlələri göstərilir. Şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələri isə heç bir cümlə üzvünə aid edilmir. Ali məktəb qrammatikalarında isə zərfliklərin doqquz mənə növü göstəriləndiyindən budaq cümlələr də onlara uyğun olaraq adlandırılmışdır; yəni zərflik budaq cümlələrinin dörd növü yox, on növü qeyd edilmiş, şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələri də bura daxil edilmişdir, amma fakt faktlığında qalır ki, son iki budaq cümlə növünün baş cümlədəki hər hansı bir üzvü izah etdiyindən yox, baş cümlənin ümumi məzmununa aid olmasından danışılır.

Şərt budaq cümlələrindən danışarkən birinci komponentin şərt, ikincinin isə bu şərtin nəticəsini izah etməsi göstərilir və aydın olur ki, şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin şərtini bildirir, baş cümlənin bir üzvünə aid olan budaq cümlələrdən fərqli olaraq, onun ümumi məzmununu ilə bağlı olur. Komponentlərin bağlanması əsasən -sa, -sə və ya “isə” hissəciyinin ixtisar şəkli, “əgər”, “hərgah”, “madam ki”, “indi ki”, “bir halda ki” bağlayıcıları və

intonasiya əsas rola malikdir. Məsələn: *Əgər elə ordan geriyyə dönmək istəsələr, ayrı əlac yoxdur ("Koroğlu" 33);*

Qarşılaşdırma budaq cümlələrində isə baş cümlə ilə budaq cümlənin məzmunu bir-birinə qarşı qoyulur, bir komponent o birinə güzəştə gedir. "Tabeli mürəkkəb cümlənin bu növündə budaq cümlə ilə baş cümlə müxtəlif məna münasibətlərində olur, budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunları ya ziddiyyətli şəkildə, ya müqayisəli surətdə qarşılaşdırılır, ya da biri o birinə güzəştə gedir və s." (3, 364). Komponentlərin bağlanması -sa da, -sə də daha çox fəallıq göstərir.

Məsələn: *Tüfənglər qalxsa da, birdən qalxmayır;
Yüz-yüz öldüksə də, yarandıq min-min;
Mən söhbət açsam da, yüz qərinədən,
Bu gündən ayrılı bilməyəcəyəm (S. Vurğun).*

Türkoloji ədəbiyyatda -sa, -sə şəkilçisi və isə ədatının şəkilçiləşmiş formasının daha çox şərt budaq cümlələrini bağlanması aparıcı rolundan danışılır, şərt məzmunu yaradan vasitələr içərisində onların vacibliyi qeyd olunur.

N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, M.Ş.Şirəliyev, M.Askarova, İ.A.Batmanov, K.Sartbayev müxtəlif dövrlərdə aradıqları tədqiqat nəticəsində bu fikrə gəlmişlər ki, şərt semantikasının reallaşması daha çox şəkilçiləşmiş ədatların hesabına yaranır, bağlayıcıların işlənməsi isə daha çox üslubi xarakter daşıyır (2,321-322).

M.Ş.Şirəliyev bu münasibətlə yazır: "Müasir Azərbaycan dilində ən çox işlənən sintetik tipli şərt budaq cümləsidir ki, budaq cümlə baş cümləyə -sa,-sə şəkilçiləri və isə ədatı ilə bağlanır... Ədəbi dilimizin tarixində müəyyən dövrlərdə mühüm rol oynamış əgər bağlayıcısı müasir ədəbi dilimizdə öz rolunu itirmək üzrədir" (4, 82). Prof. Ə.Abdullayev müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki cümlələr üzərində araşdırma apararaq belə bir nəticəyə gəlir ki, şərt budaq cümlələri quruluş və bağlayıcı vasitələr hesabına üç cür təşkil olunur. Bunlardan birinci qrupu şərt əlamətləri (isə, -sa, -sə) üzərində qurulur. O, -sa, -sə və isə-nin şərt məzmunu yaranmasında

aparıcı rolunu belə qiymətləndirir: “Birinci qrup budaq cümlələrin xəbərləri xüsusi və ümumi şərt şəkli ilə ifadə olunur, yaxud şərt əlaməti ismi xəbərlə birləşir. Belə budaq cümlələrdə əgər və ya hərgah sözünün işlənməsi könüllü xarakter daşıyır. Bunların işlənməsi ilə şərt mənası müəyyən dərəcədə qüvvətləndirilir” (3,359). Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlər, əsasən, -sa, -sə ədatı ilə bağlanır. Misallar: *Bir boynu olsaydı bəşəriyyətin, Onu bir qılıncla vurardım yəqin!... (S.Vurğun);* -Sa, -sə şəkilçiləşmiş ədatı ilə əmələ gələn şərt budaq cümlələri təkcə ifadə etdikləri zəngin məna çalarlarına görə deyil, həm də baş və budaq cümlənin mətdaxili semantikasına, bu semantik ağırlığın hansı komponent üzərinə düşməsinə, hansı komponentdə işin icra olunması və ya icra olunma ehtimalına görə də maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələ burasındadır ki, bu semantika hər hansı bir cümlədə bir-birindən fərqlənir, komponentlərdəki fikrin ifadə məzmununa görə spesifik səciyyə daşıyır. Aparılan tədqiqatların əksəriyyətində diqqət daha çox şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərini bağlayan vasitələrə yönəldiyindən baş və budaq cümlələrdə işin icra edilib-edimədiyi və olunacağına təxmin edilməsi kimi semantika məsələləri, demək olar ki, araşdırılmamışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrini üç yerə bölmək olar:

I. Həm baş, həm də budaq cümləsində real olaraq baş vəə biləcək hadisələrdən bəhs olunur. Bunların bir qisminə hər iki komponentdə hadisələrin reallığı göz qabağındadır, ikinci qisminə isə komponentlərin biri, adətən, birincisi real hadisə haqqında məlumat verir, ikinci komponentdəki fikri başa düşmək üçün mətnə diqqət yetirilməlidir. Məsələn:

1. *Oğru olsaydı, tövləyə, ya da xalxala basqın edərdi; Çərkəz olsaydı, o saat tanıyardım (İ.Şıxlı);*

2. *Buyur, varsa hünərin,
Ayır onları bir-bir (Ə.Kərim);*

Birinci tip cümlələrdə mürəkkəb cümlənin informativ gücü komponentlər arasında, demək olar ki, bərabər bölünür. İkinci tip cümlələrdə isə yalnız komponentlərdən biri aydın informasiya verir, ikincisinin semantikasi mürəkkəb cümlə konteksti ilə yox, mətnlə bağlıdır; sonuncu iki nümunədə isə baş cümlənin məzmunu, demək olar ki, qaranlıq qalır.

II. Baş və budaq cümlədə yenə də real hadisələrdən danışılır, lakin cümlənin informativ yükü bir komponentdə cəmlənir, komponentin o birisi müşayiətçi, bələdçi xarakteri daşıyır. Məsələn: *Gərək yerdə də olsa, göydə də olsa, Telli xanımı gətirəsən (Azərbaycan dastanları); Lazım gəlsə, onu padşahın oturduğu şəhərə də göndərərəm (İ.Şıxlı); Hələ desəm, bəlkə, inanmayasan, hansı paltonu harda asmağı da bilirəm (Anar).*

-Sa da,-sə də ədatları ilə formalaşan cümlələr daha çox qarşılaşdırma məzmunu bildirir; burada qarşılaşdırmadan başqa, güzəşt, ziddiyyət, müqayisə və s. mənalarda da ifadə olunur. Məhz buna görə də dilçilik ədəbiyyatında qarşılaşdırma budaq cümlələri “Güzəşt budaq cümləsi”, “Qarşılıq (güzəşt) budaq cümləsi”, “Qarşılıq budaq cüməsi”, “Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi” adları altında öyrənilir (2, 337). Nə cür adlandırılmasından asılı olmayaraq, bu cümlələr –sa,-sə ədatı ilə birlikdə da, də-nin də iştirakını tələb edir. Düzdür, bu cümlələrin bağlanması digər qrammatik vasitələr də iştirak edir, ancaq yenə də əsas yeri həmin ədatlar tutur. Prof. T.Müzəffəroğlu da, də ədatının mürəkkəb cümlə səviyyəsində rolunu belə səciyyəyləndirir: “Mürəkkəb cümlədə -sa,-sə şərt şəkilçisi ilə işlənən bu ədat komponentlərdə olan məzmunu bir-birinə qarşı qoyur. Orada şərt məzmununun qarşılaşdırma məzmunu ilə əvəz olunması məhz da, də ədatının fəal iştirakı ilə olur. Təbii ki, bu zaman şərt və qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin hər birində özünəməxsus struktur xüsusiyyətlərin olduğunu da inkar etmək olmaz. Lakin qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə struktur xüsusiyyətlərin özünü göstərməsi birbaşa da, də ədatı ilə bağlıdır

(8,266). Məsələn: *Döyüş yatsa da, qulaqlarımızdan topların gurultusu, bombaların dəhşətli partlayışlarının səsi getməmişdi (H.Abbaszadə); Belə düşünsə də, Fərmana razılıq vermədi (M.İbrahimov);*

XIII-XVIII əsrlərin ədəbi dil materialları üzərində müşahidə aparan prof. Q.Kazımov məsələyə bir qədər fərqli yanaşır: “Baş və budaq cümlənin məzmunu ziddiyyətli şəkildə qarşılaşdırılır; Baş cümlədəki fikir budaq cümlədəki fikrə güzəştə gedir; Baş və budaq cümlənin məzmunu müqayisəli şəkildə qarşılaşdırılır; Budaq cümlədə şərt çaları olur”(5,112). Göründüyü kimi, prof. Q.Kazımov “fərqləndirici qarşılaşdırma”dan danışmır. Prof. H.Mirzəzadə də tarixən dilimizdə işlənmiş güzəşt-qarşılaşdırma budaq cümlələrinin baş cümlələrlə güzəşt-ziddiyyət, şərt və müqayisə məzmunlarına görə qarşılaşdırıldığını göstərir (7,371). G.Abdullayeva da -sa da, -sə də şəkilçili koordinativ qarşılaşdırma budaq cümlənin asılı və əsas hissəsinin məzmunlarının güzəşt, ziddiyyət, fərqləndimə, müqayisə və şərt mənalarına müvafiq qarşılaşdırıldığını qeyd edir (1,118). Oğuz qrupu türk dillərində -sa,-sə şəkilçili budaq cümlələr üzrə tədqiqat aparan L.Qocayeva isə qarşılaşdırma budaq cümlə komponentlərini nəzərdə tutaraq yazır: “Hər iki komponentin mənalarında qarşılaşdırma ilə yanaşı, ziddiyyət, müqayisə və güzəşt məzmunu culğaşır” (6, 93). Fərqləndirici qarşılaşdırmadan söhbət açmayan dissertant, prof. Ə.Abdullayevə əsaslanaraq maraqlı bir məsələyə toxunur. Prof. Ə.Abdullayevin tədqiqatlarında bu növ cümlələrin baş cümləsində yenə sözünün işləndiyi göstərilir. L.Qocayeva bu cəhətin Azərbaycan dilinin –sa,-sə şəkilçili qarşılaşdırma budaq cümləsini türk, türkmən və qaqauz dillərindən fərqləndirdiyini vurğulayır (6, 94). Məsələn: *Salam kişi qəmgin idisə də, yenə də əzəmətli görkəmlə şax oturmuşdu (S.Rəhman); Fəhlə nə qədər başıpozuq və təşkilatsız olsa da, yenə də intizamı sevəndir (M.S.Ordubadı).*

Nümunələrdən göründüyü kimi, komponentlərin sərhədində yerləşən yenə də ifadəsi qarşılıq-güzəşt məzmununun qabarıq şəkildə meydana çıxmasına şərait yaradır. Yenə zərfinə qoşulan də

ədəti bu məzmunu daha da qüvvətləndirir; zərf öz mənə qrupundan uzaqlaşaraq, zaman yox, qarşılaşdırma (xüsusilə “güzəşt”) mənasının reallaşmasına xidmət edir.

-Sa, -sə şəkilçili budaq cümlələr həm şərt, həm də qarşılaşdırma mənası bildirir və bəzən də bir-biri ilə qarışıq salınır. Məhz şərtli qarşılaşdırma bildiren cümlələr bu xüsusiyyətə malikdir. Prof. Ə.Abdullayev yazır: “Baş və budaq cümlələrin məzmunlarının qarşılaşdırılmasından başqa, budaq cümlə baş cümlənin hansı şəraitdə icra olunduğunu da bildirir. Belə budaq cümlədə əgər, hərgah bağlayıcıları və isə /-sa//-sə) ədatı iştirak etsə də, şərt məzmunu zəif yer tutur...”

Deməli, qarşılaşdırma mənası bu cümlələrin əsas mənası kimi alınır; şərt isə onun əlavə mənası, daha doğrusu, mənə çalarlığı və zahiri oxşayışı kimi götürülür (2,339)

Nəticə

Beləliklə, komponentləri sintetik yolla formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələrdə semantik münasibətlərin öyrənilməsi daha çox onları əlaqələndirən bağlama vasitələrindən asılıdır. İstər şərt şəklinin əlaməti olan -sa, -sə, istər isə hissəciyi və onun ixtisar forması, istərsə də -mı, -mi, -mu, -mü şəkilçiləşmiş ədatı işləndiyi cümlələrin həm struktur, həm də semantik cəhətdən dəyişməsində, mətn daxili və mətn dən kənar mənə-məzmun münasibətləri qazanmasında ciddi dəyişiklik yaradır. Mənə-məzmun xüsusiyyətləri bəzən iki, bəzən üç komponentdə reallaşır, bəzi hallarda isə mətnin ümumi semantikasından asılı olur.

Azərbaycan ədəbi dilinin materialları üzərində aparılan müşahidələr -sa, -sə- nin daha çox şərt, -sa da, -sə də- nin daha çox qarşılaşdırma budaq cümlə komponentləri arasında zəngin semantik münasibətlər yaratdığını göstərir. Düzdür, -sa, -sə digər növ budaq cümlələrin formalaşmasında da iştirak edir, lakin o cümlələrdə funksional – struktur dəyişiklik yarada bilmir, yalnız əlavə mənə çalarları şəklində çıxış edir. -Sa, -sə şəkilçisi bəzi hallarda nəticə,

səbəb, zaman, güzəşt, ziddiyyət, fərqləndirmə, müqayisə mənalarını da bildirməklə, demək olar ki, bütün tabeli mürəkkəb cümlə növlərinin əsas bağlama vasitəsinə çevrilir. Şərt budaq cümlələrində qarşılaşdırma, qarşılaşdırma budaq cümlələrində şərt məzmununun önə keçməsi də məhz bununla bağlıdır. Ümumiyyətlə, -sa, -sə universal bir bağlama vasitəsi olaraq, tarixən uzun bir yol keçmiş, istər sadə, istər də mürəkkəb cümlələrdə ifadə olunan hökmün reallaşma şərtini bildirmişdir.

-Sa, -sə, eləcə də -sa da, -sə də ədatlarının iştirak etdiyi komponentin ifadə etdiyi mənə onun başlıca semantikasi – şərt məzmunu ilə birbaşa bağlıdır. Məhz buna görə də -sa, -sə şəkilçisi ilə formalaşan, analitik-sintetik yolla yaranan tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında mənə-məzmun xüsusiyyətlərinin araşdırılması da mürəkkəb cümlə semantikasının aktual məsələlərindən biri kimi diqqət mərkəzinə çəkilir.

References

1. Abdullayeva G.A. The suffix -sa, -sa in the Azerbaijani language, its grammatical and stylistic features. To obtain the degree of Candidate of Philological Sciences submitted dissertation. Baku: 2000-141 pages.
2. Abdullayev A.Z. Subordinate compound sentences in modern Azerbaijani language. Baku: Maarif, 1974-418 p.
3. Abdullayev A.Z, Seyidov Y.M, Hasanov AG Modern Azerbaijan language. IV part (syntax). Baku: "East-West", 2007. -424 p.
4. Grammar of the Azerbaijani language, part II (syntax), Baku: EA publication, 1959-404.
5. Kazimov Q. Sh. Selected works. In 10 volumes, VIII volume, Baku: "Nurlan", 2009-544 p.
6. Gojayeva L.V Oghuz group -sa, -sa suffixed branch sentences in Turkish languages. Baku: 2008-152 pages.

7. Mirzazade H. Historical grammar of the Azerbaijani language. Baku: Baku University Publishing House, 1990-376 p.
8. Muzaffaroglu T. (Hajiyev). Write a complex sentence in modern Azerbaijani structural semantics. Baku: Azerneshr, 2002-304 pages

Afət Vaqif qızı Əmrahova

Bakı, Azərbaycan
afetramrah@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ TƏHLİLİ

Açar sözlər: investisiya, əsas kapitala investisiya qoyuluşu, neft sektoru, qeyri-neft sektoru, iqtisadi artım, ÜDM

Analysis of investment in the Republic of Azerbaijan Summary

The main purpose of the article is to determine the impact of the investment climate on economic growth in Azerbaijan. For this purpose, a statistical analysis of domestic and foreign investment in the oil and non-oil sectors of the economy was conducted on the basis of data from 2010 to 2020. Factors affecting the investment climate of the republic were identified. The development of the non-oil sector and the reduction of dependence on the oil and gas sector were also identified as key objectives. This article reflects the reasons for the decline in investment in recent years and the measures taken. Tables and graphs have been compiled based on statistical data to see more clearly how investments in fixed assets affect the economic development of our republic.

Key words: *fixed capital investment, development, oil sector, non-oil sector, economic growth, GDP*

Giriş

İnvestisiya anlayışının tərifinə görə, investisiya gəlir və ya mənfəət əldə etmək məqsədiylə pul vəsaitlərin qoyuluşudur. Başqa sözlə, müəyyən risklə və müəyyən müddətə qiymətli kağızlara

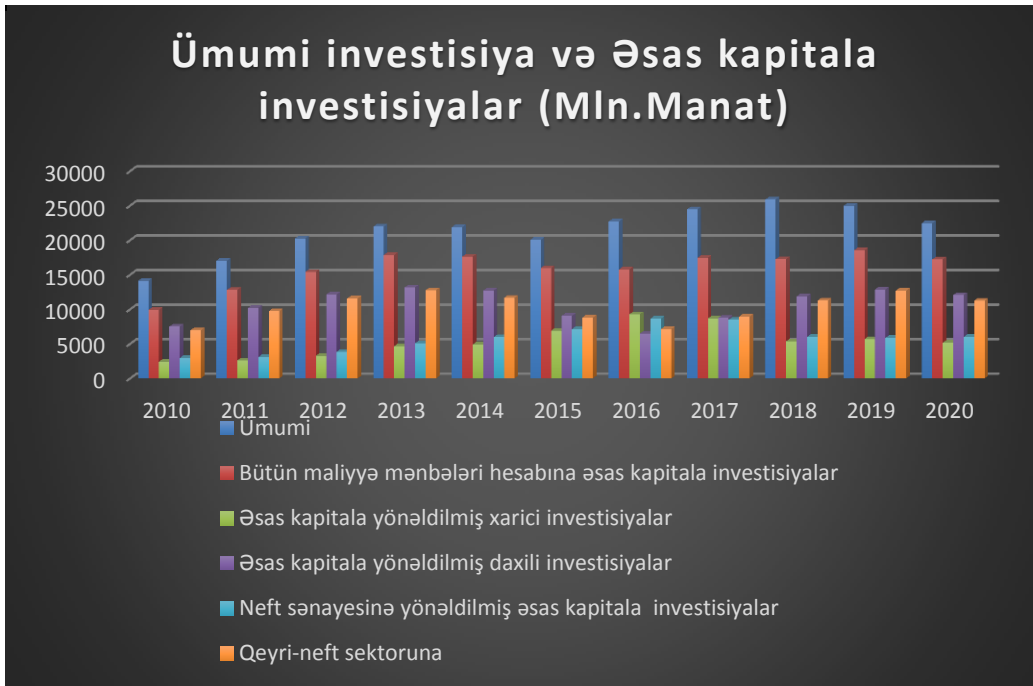
yatırımdır. İntestisiyaların həcmi və düzgün yönəldilməsi hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında və rəqabətə davamlı milli iqtisadiyyatın yaradılmasında əvəzsiz rol oynayır. Ölkənin iqtisadi artımı həm daxili, həm də xarici investisiya yatırımlarından asılıdır. İntestisiya qoyuluşlarının proqnozlaşdırılması və düzgün siyasət aparmaq ölkə iqtisadiyyatının canlanması, məşğulluğun artması və əhalinin maddi rifahının yüksəlməsi və eləcə elm-texnologiyanın inkişafına gətirir. Buna görə də, yatırılan investisiyanı artırmaq üçün tədbirlər planı hazırlanır və sahibkarlara müəyyən güzəştlər edilir. İntestisiya qoyuluşları iki yerə bölünür: maliyyə və real investisiyaları. Avadanlıqlara, torpağa, fabrikələrə, yəni maddi olaraq hiss edilən aktivlərə qoyulan investisiyalar real investisiyalardır. Maliyyə investisiyaları isə müqavilələr, eləcə də adi səhm və istiqrazlar aiddir.

Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar 1996-cı ildən başlayaraq artmışdır. Bu, gələcəkdə davamlı iqtisadi artımın inkişafına təkan verən amillərdəndir. İqtisadiyyata yönəldilən investisiyanın həcmində ötən illərə kimi əsasən artımlar müşahidə olunurdu. Lakin, ötən ildən dünyada iqtisadi problemlər yaradan koronavirus pandemiyası respublika iqtisadiyyatına da ciddi təsir göstərmişdir. Eləcə də, iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmində, Ümumi Daxili Məhsulə da (ÜDM-ə) mənfi təsir etmişdir. Aşağıdakı cədvəldən 2010-2020-ci illərdə investisiya qoyuluşlarına baxa bilərik:

İllər	Ümumi	Bütün maliyyə mənbələri hesabına əsas kapitala investisiyalar	Əsas kapitala yönəldilmiş xarici investisiyalar	Əsas kapitala yönəldilmiş daxili investisiyalar	Neft sənayesinə yönəldilmiş əsas kapitala investisiyalar	Qeyri-neft sektoruna
2010	14118.9	9905.67	2406.49	7499.2	2958.49	6947.17
2011	17048.8	12799.06	2600.08	10198.98	3070.24	9728.83
2012	20251.1	15407.27	3258.92	12148.4	3854.48	11552.8
2013	21974.2	17850.82	4671.95	13178.87	5094.62	12756.2
2014	21890.7	17618.6	4903.63	12714.97	5959.4	11659.2
2015	20057.4	15957.03	6898.51	9058.51	7137.14	8819.89
2016	22706.4	15772.83	9282.55	6490.28	8648.03	7124.8
2017	24462.5	17430.34	8665.08	8765.26	8483.95	8946.39
2018	25877.0	17244.86	5370.01	11874.85	5995.21	11249.65
2019	24986.6	18539.48	5672.41	12867.07	5848.88	12690.59
2020	22484	17226.11	5155.31	12070.8	5987.59	11238.52

Cədvəl 1. Ümumi investisiya və Əsas kapitala investisiyalar (Mln.Manat).
 Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az>

Ümumi investisiyaların həcmi 2020-ci ildə 22484 mln. man. təşkil etmiş, bu isə 2010-cu ilə nisbətən 1.5 dəfə çox, 2019-cu ilə müqayisədə 1.1 dəfə az deməkdir. Bütün maliyyə mənbələri hesabına əsas kapitalla qoyulan investisiyaların payı 2020-ci ildə 17226.11 mln.man, daxili investisiyaların payı isə 12070.8 mln.manat (70%), xarici investisiyaların payı isə 5155.31 mln.manat (30%) təşkil etmişdir. Neft sənayesinə 5987.59 mln.manatını (34.7%-i), qeyri-neft sektoruna isə 11238.52 mln.man-ı (65.3%-i) qoyulmuşdur. Belə ki, daxili investisiyaların həcmi 2020-ci ildə 2010-cu ilə müqayisədə 60.9% artıb, 2019-cu ilə nisbətdə 6.1% azalıb və 12070.8 mln. manat olmuşdur. Əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmində 2010-ci ildə 0.75%-daxili investisiyalar, 25%-xarici, 2020-ci ildə isə bu rəqəmlər 70% və 30% təşkil etmişdir. İntestisiyaların illər üzrə necə dəyişdiyini aşağıdakı qarafikdən də görə bilərik.

Qrafik 1. Ümumi investisiya və Əsas kapitala investisiyalar (Mln.Manat).
Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az>

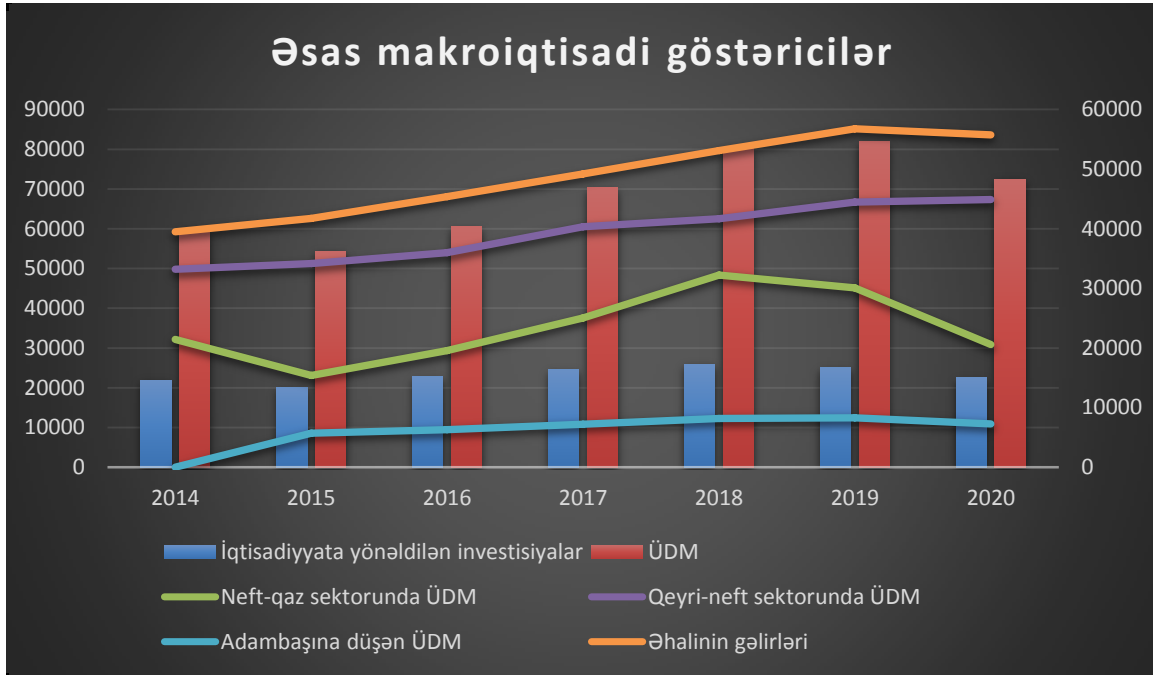
Qrafikdən də görüldüyü kimi ən yüksək investisiya qoyuluşları 2018-ci ildə olmuşdur. Sonra azalmalar başlamışdır. Bu azalmalar iqtisadiyyatın bir çox sahəsinə təsirini göstərmişdir. Bu təsiri analiz etmək üçün aşağıdakı cədvələ baxaq:

İllər	İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar	Ümumi Daxili Məhsul	Neft-qaz sektoru ÜDM	Qeyri-neft sektoru ÜDM	Adambaşına düşən ÜDM
2014	21890.6	59014,1	21405.2	33195.9	6268,0
2015	20057.4	54380.0	15382.2	34138.8	5706.6
2016	22706.4	60425.2	19,552.6	35,951.1	6269.6
2017	24462.5	70337.8	25,005.4	40,328.0	7226.0
2018	25877	80092.0	32,231.7	41,662.0	8156.2
2019	24986.6	81896.2	30,051.9	44,481.8	8268.8
2020	22484	72432.2	20,577.6	44,862.1	7262.8

Cədvəl 2. Əsas makroiqtisadi göstəricilər(Mln.Manat).
 Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az>.

2020-ci ildəki ÜDM 2014-cü ilə nisbətən 22.7% artıb, 2019-cu ilə nisbətən 11.5% azalıb. Neft-qaz sektorunun 2019-cu ildə ÜDM-dəki payı 36.7%, qeyri-neft sektorunun payı isə 54.7% olmuşdur. Bu, 2020-ci ildə uyğun olaraq 28.4% və 62% təşkil etmişdir. 2020-ci il neft sektorunun əvvəlki ilə nisbətən ÜDM-si 31.5%, qeyri-neft sektoru isə 0.85% azalmışdır. Adambaşına düşən ÜDM isə 2020-ci ildə 2019-cu ilə nəzərən 12% azalaraq 7262.8 mln. manat olmuşdur. Eləcə də, əhalinin gəlirləri də 1.8% azalaraq 55726.1 olmuşdur. Bu artma və azalmalar aşağıdakı qrafikdən də aydın görünür.

Qrafik 2. Əsas makroiqtisadi göstəricilər(Mln.Manat).
Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az>

Qrafikə baxıb deyə bilərik ki, qoyulan investisiya iqtisadi inkişafa necə təsir göstərir. Bu illər ərzində ən çox investisiya qoyuluşu 2018 və 2019-cu illərdə olub və həmin dövrdə ÜDM də, əhalinin gəlirləri də ən yüksək olub. 2020-ci ildə isə bu göstəricilərdə azalmanı görürük. Ən kəskin azalma isə neft-qaz sektorunda olmuşdur.

Yuxarıda verilmiş cədvəl və qrafiklərdən də görünür ki, ölkəyə qoyulan istər daxili, istərsə də xarici investisiya iqtisadi inkişaf üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Son illərdə pandemiya ilə əlaqəli investisiya yatırımlarının azalması, bir sıra sektorların ciddi zərərə məruz qalması milli iqtisadiyyatın inkişafına, insanların rifah səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Bunun tez bir zamanda qarşısını almaq və iqtisadi artıma stimül vermək məqsədilə dövlət bir sıra tədbirlər planı hazırlayıb. Bu plana sahibkarlara dəymiş zərərin minimuma endirilməsi, vergi güzəştlərini və s. göstərə bilərik. Həmçinin ölkə iqtisadiyyatın neft-qaz sektorundan asılılığının azaldılması, qeyri-neft sektorunun inkişafı əsas məqsədlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2020, Azərbaycan DSK-nın buraxılışı, 28s.
2. Azərbaycan rəqəmlərdə. Bakı, 2021, 196s.
3. A.Əmrahova. İnvestisiya mühitinin iqtisadi artıma təsirinin təhlili. Bakı.2020, 71-80s.
4. F.Zeynalov. İnvestisiyalar və Azərbaycanda onların mövcud durumu. Bakı. 2001, 88s.
5. Meybullayev M. X. Bazar sistemi və iqtisadi artım . Bakı, 1996.
6. İqtisadi nəzəriyyə./ T.S. Vəliyev, Ə.P. Babayev, M.X. Meybullayevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı: 2001, 692 s.
7. <https://www.stat.gov.az>
8. <https://economy.gov.az>

Samirə Yusifəli qızı Vəliyeva

Odlar Yurdu Universiteti

doktorant

samire_velizade@mail.ru

LEKSİK-TERMINOLOJİ VAHİDLƏRİN INFORMASIYA ÖTÜRMƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: leksik-terminoloji vahid, informasiya, informasiya strukturu, informasiyavermə mənbəyi, məlumatın aktuallığı

Means of Informative Transformation of Lexico-Terminological UNITS

Summary

The article deals with, the types (intellectual, (mental) emotional and etc.) of information. The problem of conveying various types of information by lexical terminology is highlighted in this article. The method of providing scientific information is solved in dictionaries, scientific works, the informative function of certain field terminologies is explained. Informatization reveals new potential meanings of terms. In this way the terminological units that are an important means of scientific thinking is detected in this sphere. Generally information, its emergence, benefit to people, its spreading is a long process. The article also investigates the information load of lexico terminological units. The functional value of the term is emphasized.

***Key words:** Lexico-terminological unit, information, information structure, source of information, relevance of information*

Giriş

Dil müəyyən ideyaları, fikirləri ötürən işarələr sistemidir. Leksik-terminoloji vahidlər də həmin işarələrdən biridir. Həmin vahidlərin çoxfunksiyalı xüsusiyyətləri vardır. Həmin xüsusiyyətlərdən biri də onun (leksik-terminoloji vahidin) *«qəti şəkildə müəyyənləşmiş mənaya malik olması və bu mənani məlumat kimi ətrafa ötürməsi»* (1, s.164) əlamətidir. Müəyyənləşmiş mənə deyərəkən sözün terminə çevrilərək məndə qazandığı semantika dərk edilir. Qeyd edək ki, xüsusi funksiya kəsb edən sözlərin informatik yükü yüksək dərəcədə olması ilə fərqlənir. Bu informatik yük və mənə terminin əşyalar, proseslər, obyektiv gerçəklik hadisələri və onlar barədəki anlayışları məlumat şəklində verməsindədir.

K.Levkovskaya terminə dil-quruluş, anlayış cəhətləri ilə yanaşı, informasiya strukturunun da mövcudluğunu qeyd edir (1, s.43).

Termin haqqında məlumat terminologiyaya dair kitablarda, məqalələrdə, monoqrafiyalarda, mətbuatda, kütləvi informasiya vasitələrində, sosial şəbəkələrdə, teleradioproqramlarında, informasiya agentliklərində, internet informasiya ehtiyatlarında və s. verilə bilər. Bunlar terminoloji vahidlər haqqında verilən informasiyanın mənbələri sayıla bilər.

«Kütləvi informasiya vasitələri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda oxuyuruq: «Kütləvi informasiya vasitələrinin təsis olunması, onlara sahiblik, onlardan istifadə, onların idarə olunması, kütləvi informasiyanın axtarılması, əldə edilməsi, hazırlanması, ötürülməsi, istehsalı və yayımı Azərbaycan Respublikasının kütləvi informasiya vasitələri haqqında qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallardan başqa, məhdudlaşdırıla bilməz. Bu vasitələr aşağıdakılardır:

1. Məlumatın doğruluğu, gerçəkliyi, həqiqiliyi, etibarlılığı, mötəbərliyi, səhihliyi (dürüslüyü). Terminlər vasitəsi ilə elmi üslubda verilən məlumatın həqiqətə uyğunluğu əks olunur.

2. Məlumatın tamlığı, bütövlüyü, doğunluğu.

3. Məlumatın dəqiqliyi, dürüstlüğü, düzgünlüyü, sərrastlığı.

4. Məlumatın dəyəri, qiyməti, əhəmiyyəti. Sahə dəyərlidirsə, o zaman həmin sferasını əks etdirən terminlər haqqında verilən məlumatlar da qiymətlidir. Məsələn, balıqçılıq sahəsini götürək. Tarixi mənbələr göstərir ki, balıqçılıq peşəsi türklərin iqtisadi həyatında önəmli bir rol oynamışdır. Azərbaycan türklərinin də balıqçılıqla məşğul olmaları barədə qədim yazılı mənbələrdə müəyyən məlumatlara rast gəlmək olur. Belə ki, eramızdan əvvəl 5-ci əsrdə yaşamış Herodort yazır ki, Araz çayı boyunca çiy balıq əti ilə qidalanan və suiti dərisi geyinən insanlar yaşayırdılar (2, s.14)

Bu tarixi məlumat, şübhəsiz, dəyərlidir. Ən dəyərlisi isə «Terminologiya məsələləri» jurnalında İ.Kazımovun «Türk dillərində balıqçılıq terminologiyası» adlı məqaləsidir. Məqalə ona görə dəyərlidir ki, burada bir çox balıqçılıq terminlərinin arxaik elementləri haqqında maraqlı elmi informasiyalar verilir (3, s.18-27)

Müəllif balıqçılıq terminlərini mənşəcə 3 qrupa ayırır: 1) ümumtürk mənşəlilər; 2) areal balıqçılıq terminləri; 3) xüsusi balıqçılıq terminləri. Bu qrup üzrə «beluna», «okun», «som», «karas», «şuka», «sazan», «xan», «bekire» və s. balıq növləri haqqında maraqlı informasiyalar verilir.

Bu məqalədə diqqəti «*ançous*» temini cəlb edir. Bu termin vasitəsilə siyənyə bənzər xırda balıq haqqında informasiya verilir.

Ümumiyyətlə, dənizlə bağlı terminlərin informasiyavermə mənbəyi lüğətlər olduğu bəllidir. Həmin lüğətlərə «İngiliscə-Azərbaycanca dəniz terminləri» lüğətini nümunə göstərmək olar. Bu lüğətdə bir termin vasitəsilə hər hansı bir sənəd imzalamanması haqqında məlumat verilir. İngilis dilində: «*Accomenda*»; yük sahibi gəmi kapitanına yükü satıb və qazançın aralarında bölünməsi barədə tapşırıqına dair müqavilə (4, s.30 (580 s.))

Və yaxud: Azərbaycan dilində «*hərəkət*», «*fəaliyyət*» (*gəmidə*), ingilis dilində «*action*» termini haqqında sözügedən lüğətdə bir deyim verilir: *Actions speak louder than words ata=Adamı sözüne*

görə deyil, hərəkət və fəaliyyətinə görə tanıyardar, hərəkət sözdən tutarlıdır (4, s.34)

5.Məlumatın vaxtlı-vaxtında olması. Termin vasitəsilə müəllif minerallar haqqında informasiya vermək istəyir. O, məqaləsində «apatit» termini işlədir. Və bununla yanaşı, müəllif bu termin vasitəsilə informasiyanı daha da genişləndir. Bunun üçün «apatit yataqları» termin birləşməsindən də istifadə edir.

6.Məlumatın aydınlığı, asanlıığı, anlaşıqlığı.

7.Məlumatın mümkünüyü, əlverişliyi, sadəliyi. Termin haqqında məlumatın mümkün olub-olmaması paralel terminlərdən yalnız birinin işlənməsinin əlverişli olmasıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində «*mühasirə, təcrid*» terminləri ola-ola ingilis dilində keçmiş «*blokada*» terminin işəldilməsi əlverişli sayılır. Və yaxud dilimizdə «bağlaşma» termini ola-ola *kontrakt, saziş, müqavilə* terminlərinin istifadəsi əlverişli və məqbul deyil.

8.Məlumatın qısalığı, müxtəsərliyi.

9.Məlumatın aktualığı. Hər bir terminoloji vahidin aktualığı onun yarandığı və işləndiyi dövrdən asılıdır. Cəmiyyətdə gedən proseslərin əksəriyyəti terminlərlə öz ifadəsini tapır. Bu baxımdan informasiya bolluğu, bu proseslərə marağın artması məlumatverməni bir daha aktuallaşdırır.

10.Məlumatın relevantlığı.

12.Məlumatın qorunması və mənimsənilməsi. Terminlər qorunduğu kimi həm də mənimsənilir. Mənimsənilmə haqqında məlumat alınma teminlərə aiddir. Məlumat fonetik, orfoqrafik, qrammatik və semantik səviyyələrə verilir. Məsələn, semantik mənimsəmədə alınma leksik-terminoloji vahidlər Azərbaycan dilinin funksional-semanitik sisteminə daxil olur və xüsusi sahədə istifadə olunur, həmçinin müstəqil və dəqiq semantik çalara malik olur. Bu prosesdə məna seçimi faktı əsas amilə çevrilir. Əcnəbi, yəni terminin alındığı dildə mövcud olan mənası itir, alan dildə yeni məna və informasiya üzə çıxır. Məs.: «*passvord*» (*ingilis dilində*), «*parolğ*» (*rus dilində*) mənbə – etalon dildə hərbi xidmətdə və ya

gizli təşkilatlarda öz adamlarını tanımaq üçün aralarında şərtləşdirilmiş məxvi söz.

Ümumiyyətlə, leksik-terminoloji vahid vasitəsilə həm *intellektual*, həm də *emosional* informasiya verilir (5, 188 s.)

Birinci informasiya aqli, fikri cəhətdən özünü göstərir. Məsələn, musiqi termini olan «*apioz*»; «Üzeyirin iki gün qabaq əlli yaşı tamam olmuşdu. İndicə, o, yeni opreasının ən gözəl musiqi parçalarından birini bitirmişdi. Nigar özü kimi gözəl *apiozusunu* oxumuşdu (6, s. 112)

İkinci informasiya da isə terminin emosional-üslubi rolu göstərilir. Məs.: «söz» haqqında bədii informasiya mətnin emosional-üslubi siqlətini gücləndirir:

Deyilməmiş dil altında bişər söz,

Deyilməsə ürəkləri deşər söz.

Çeynəndikcə dəyəmindən düşər söz,

Söz deməmiş yar qaydına yar qala (7, s. 69)

Leksik-terminoloji vahidlərin məlumatvermə vasitələri bilavasitə terminə verilən tələblərlə də üst-üstə düşür. Belə ki, xüsusi kommunikasiya prosesində hər bir leksik-terminoloji vahid üzərinə düşən vəzifəni obyektiv olaraq yerinə yetirməlidir. Bu baxımdan vətəndaşlıq hüququ qazanmış leksik-terminoloji vahidlər əsas götürülür. Yeni əmələ gələn terminlər də əvvəlki qəbul edilmiş terminlərə verilən tələblərlə uzlaşmalıdır. Əgər yeni yaranan terminlər sistemin tələbləri ödəyəirsə, o zaman onlar da sistemə daxil edilir. Elə buradan da ayrı-ayrı leksik-terminoloji vahidlərə və ya tam olaraq terminoloji sistemə verilən tələblər ortaya çıxır. Həmin tələblər çoxdur. Həm də bu tələblər müxtəlif təsəvvürlərlə bağlıdır. Qeyd edək ki, yuxarıda göstərdiyimiz informasiyaverici vasitələrlə uyğun gələnləri də vardır. Uyğun gələnlər bunlardır:

1) İnformasiya ötürən terminoloji vahid dəqiq olmalı, nəzərdə tutulan anlayışın əsas məzmun və mahiyyətini ifadə etməlidir;

2) İnformasiya ötürən leksik-terminoloji vahid qısa və aydın olmalıdır;

3) İnformasiya ötürən leksik-terminoloji vahid müəyyən sistemləşdirici rol oynamalıdır.

Bu o deməkdir ki, tətbiq eləməli olsaq, leksik-terminoloji vahidlərlə verilən informasiya da dəqiq, qısa və aydın, eləcə də sistemləşdirici olmalıdır.

Belə bir qarşılaşma-müqayisə aparmaq istəyirik:

1.Terminin dəqiqliyi-termin vasitəsi ilə verilən informasiyanın dəqiqliyi: Dəqiqlik – mənası dürüstlük, düzgünlük, doğruluq, sərrastlıq anlayışlarını da özündə mənaca birləşdirir. Hər bir leksik-terminoloji vahidin arxasında faydalı anlayışlar və eyni zamanda əhəmiyyətli informasiyalar dayanır.

Elmi fikrin ifadəsi dəqiqlik və konkretlik tələb etdiyi üçün leksik-terminoloji vahidlər dəqiq və konkret olmalıdır.

2.Terminin qısalığı-termin vasitəsilə verilən informasiyanın qısalığı: Leksik-terminoloji vahidin qısalığı onun asan mənimsənilməsi, yadda yaxşı qorunub saxlanılması və ümumiyyətlə, elmi dildə sözə qənaət edilməsi üçün başlıca şərtidir.

3.Terminin sistemliliyi-termin vasitəsilə verilən informasiya strukturunun sistemliliyi. Sistem, sistemlilik- qayda, üsul, nizam mənalarını ehtiva edir. Terminin texniki quruluşu sistem təşkil etdiyi kimi, termin vasitəsilə də verilən informasiyanın verilməsində müəyyən sistemə riayət edilməlidir. Yəni informasiya səliqəli, ardıcıl olmalıdır.

İnformasiya terminin hansı sahəyə aid olmasından başlanır. Məsələn, tibbi sahəni götürək. Sahə bəlli olmasa, o zaman həmin termin haqqında informasiya vermək çətin olur. Ona görə ki, eyni bir termin müxtəli sahələrdə istifadə olunur. M.Qasimov düzgün olaraq yazır ki, insan fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrində biliklərin ideal vəziyyəti leksik-terminoloji sistemlərdə prinsip etibarilə ifadə edilən ifadə olunanın qarşılıqlı təkmənalı uyğunluğunu təmin edir. Belə bir semantik sistem işarəni daşdığı funksiya və informasiyavericilik cəhətindən məşdudlaşdırır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, leksik-terminoloji sistem də dil işarəsindən müəyyən

məlumat ötürmə məqsədilə istifadə edir və dil işarəsini təbii dilin qanunları üzrə işlədir» (8, s.15)

Məsələn, «*norma*», «*kodlaşdırma*» leksik-terminoloji vahidləri haqqında elmin, texnikanın müxtəlif sahələrində fərqli informasiyalar ötürülür. Eyni zamanda bu termin dildə, dilçilikdə də istifadə olunur. Bu sahədə verilən informasiya digər sahələrdə verilən informasiyadan fərqlənir. Ümumi dilçilikdə verilən informasiya ilə tanış olaq: «Dil mədəniyyəti» nəzəriyyəsinin tədqiqi işində, habelə Praqa dilçilik dərnəyinin əməli fəaliyyətində «*norma*» və «*kodlaşdırma*» anlayışlarının irəli sürülməsi və terminoloji cəhətdən fərqləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu problemi B.Havranek ədəbi dil nəzəriyyəsi ilə əlaqədar həll etmişdir. Onun nəzəriyyəsinə görə norma dilin özündə mövcud olan sabit (yəni müntəzəm olaraq işlənən) vasitələrin məcmuyudur və onlardan istifadə etmə qanunauyğunluqlarıdır; kodlaşdırma isə bu normaların sistemə salınmasıdır, özü də ədəbi dilin mövcud qanunauyğunluqlarının tarixən qavranıldığı səviyyə baxımından sistemə salınmasıdır» (9, s.128)

Digər leksik-terminoloji vahidlərin informasiyası haqqında. Məsələn, «*apelyasiya*» tenmin-anlayışı haqqında informasiya: *Apelyasiya (appellatio-latinca müraciət etmə anlamını verir) qanuni qüvvəyə minməmiş prosessual qanunvericiliyə uyğun ali hakim tərəfindən yoxlanma prosedurasıdır.*

Apelyasiya anlayışından Fransada istifadə edilmişdir və bu XIII əsrə təsadüf edir. Bu zamanlar apelyasiya haqsızlığa qarşı məhkəmə tərəfindən verilmiş şəxsi xarakterli hökm sayılırdı. 1667-ci ildə nəşr olunmuş qanun kitabında qeyd edilir ki, apelyasiya şəxsin məhkəməyə deyil, onun çıxardığı hökmə görə verilə bilər» (10, s.16 (395 s.))

Nəticə

Leksik-terminoloji vahidlə onun ötürdüyü informasiya bir-birilə qarşılıqlı şəkildə bağlıdır, biri digərini qabaqlayır. Leksik-terminoloji vahidlərin informativ strukturu müvafiq lüğətlərdə də öz əksini tapır. Bu lüğətdə xüsusən də leksik-terminoloji vahidlərin yeni mənaları haqqında məlumatlar verilir. İnformasiya strukturunda yeni terminlər və mənalarla qarşılaşmaq olur. İnformasiyanın milli qarşılığı olan terminlərlə verilməsi assosiasiya yaratmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Məs.: kvorum-yetərsay, interval-məsafə, auksion-hərrac, çertyoj-layihə, informasiya-məlumat, dinamika-inkişaf.

Ədəbiyyat

1. Левковская К.А. Теория слова. М.: 1962
2. Державин А.Н. Краткий очерк истории рыбного хозяйства Азербайджана. Труды Института зоологии АН Азербайджана. Баку, 1947, т.12
3. Kazımov İ.B. Türk dillərində balıqçılıq terminologiyası._ Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2006
4. Pənahi M.A., Osmanova N.L., Bəşirova G.R. İngiliscə-Azərbaycanca dəniz terminləri lüğəti. Bakı, 2012
5. Абдикеев Н.М. Интеллектуальные информационные системы. М., КОС-ИНФ, Рос.экон.акад.-2003
6. Əlisa Nicat. Qəbilə başçısı. Povestlər və hekayələr. Bakı, Yazıçı, 1987
7. Hüseyn Kürdoğlu. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, «Sabah», 2011
8. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973
9. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I, Bakı, 1981
10. Əlizadə M.N., Bayramov N.M., Məmmədov Ə.S. İnformasiya təhlükəsizliyi (Dərslük). Bakı, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2016

11. Məmmədov İsmayıl. Azərbaycan dilinin semantkası. Bakı, Xəzər nəşriyyatı, 2006
12. Аругюнова Н.Д. Типы языковых значений. М.: 1988
13. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. М.: 1973

TEKNIKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Натиг Нэман оглу Гамидов

НИПИ нефти и газа

доктор философии по техническим наукам, доцент

Джабраил Микаил оглу Эйвазов

НИПИ нефти и газа

магистр

jabrayil.eyvazov88@gmail.com

ВАРИАЦИИ ДОБЫЧИ НЕФТИ И ГАЗА С ИЗМЕНЕНИЕМ РАЗНЫХ ПАРАМЕТРОВ ПРИ РАЗНЫХ ТИПАХ ЗАКАНЧИВАНИЯ СКВАЖИН В РЕЗУЛЬТАТЕ УВЕЛИЧЕНИЯ ПЛОЩАДИ ДРЕНИРОВАНИЯ СКВАЖИН

***Ключевые слова:** анализ чувствительности, площадь дренирования, скин-фактор, гидроразрыв пласта, кислотная обработка пласта, разрушение пласта, дебит*

Variation of oil and gas production with changing different parameters in case of various well completion types as a result of increasing well drainage area

Summary

In the developing phase of a hydrocarbon reservoir and planning for drilling the production wells, it is necessary to drill the wells in an appropriate spacing to achieve maximum economic revenues during the reservoir life span. Well spacing which is the real location and interrelationship between producing oil or gas wells in an oil field is an important parameter. It is determined for the maximum ultimate production of a given reservoir and should be taken

in consideration during well planning to avoid drilling of unnecessary wells. This study presents the concept of drainage area on horizontal well and horizontal productivity indices with different equations and their applications.

Key words: *sensitivity analysis, drainage area, skin factor, hydraulic fracturing, matrix acidizing, formation damage, production rate*

Введение

Определение расстояния между добывающими скважинами - одна из основных задач оптимизации разработки углеводородных залежей. В наши дни определение оптимального направления и длины горизонтальной скважины обычно проводится с использованием обычного метода проб и ошибок, когда координаты задаются на геологической или гидродинамической моделях, а затем с помощью симулятора определяется извлечение газа; этот процесс требует опыта, значительного времени и относительно высоких затрат. (2) В частности, когда речь идет о нефтяных или газовых месторождениях, имеющих относительно большие размеры, мы сталкиваемся с большим количеством решений (местоположения скважин), что приводит к тому, что традиционные методы становятся неэффективными и бесполезными. (4) Как правило, для получения оптимального сценария добычи при прогнозировании будущих характеристик коллектора необходимо выполнять итеративные процедуры проб и ошибок. Это занимает довольно много времени и средств на применение некоторой чувствительности к сценарию разработки с помощью процедуры проб и ошибок. В основном, длинный горизонтальный участок скважины дает более высокий выход газа. (1) Однако после определенного увеличения длины горизонтальной скважины снижается период плато и коэффициент извлечения в пласте. Следовательно, при применении на длину горизонтальной скважины необходимо учитывать некоторые параметры, такие как: границы пла-

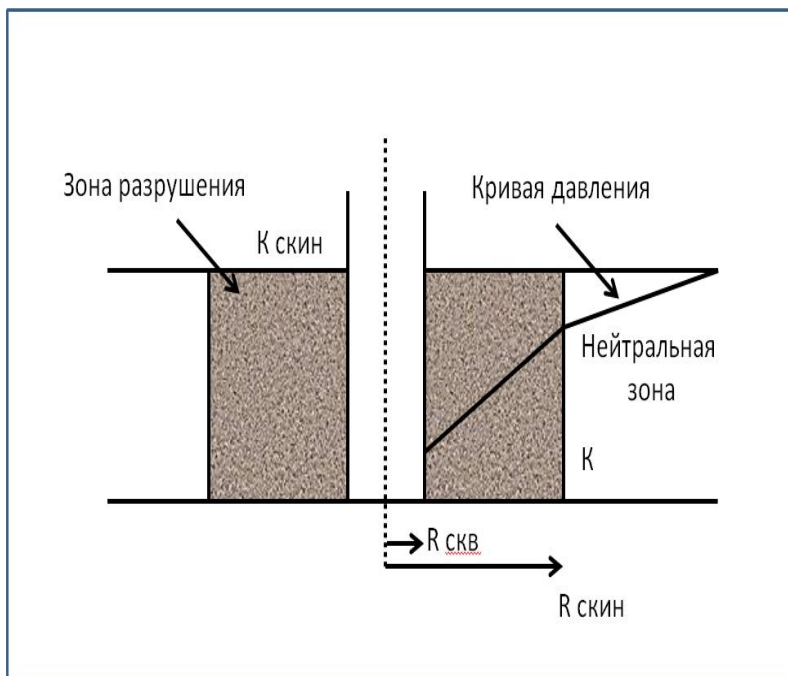
стов. Производительность пласта будет ниже в районе границы пласта. (8) Это явление происходит из-за радиуса дренирования, которое является более узким вблизи границы пластов. Таким образом, увеличение длины горизонтальной скважины слишком близко к границе пласта не приведёт к увеличению добычи нефти и газа. (2)

Низкие показатели коллекторских свойств. Достижение участка горизонтальной скважины с зоной плохих коллекторских свойств приведёт к снижению добычи газа.

Разрушение пласта приводит к снижению проницаемости пласта в районе ствола скважины. Снижение проницаемости призабойной зоны повлияет на снижение продуктивности скважины, вследствие колматации каналов в призабойной зоне. В процессе колматации поровых пространств происходит уменьшение проходного сечения. Другая причина уменьшения проходного сечения - турбулентный поток. Когда в скважине возникает турбулентный поток, это приводит к значительному падению давления по сравнению с тем же потоком. Падение давления в турбулентном потоке выше, чем в потоке Дарси, приводит к снижению проницаемости ствола скважины. (9)

Скин-фактор

Интенсификация - это термин, используемый для описания различных операций, выполняемых в нефтяной скважине для достижения оптимальной производительности. Этот метод очень важен для производственной операции и используется для стимулирования перетока добычи из пород-коллекторов в ствол скважины, поскольку углеводороды расположены в пространствах между порами породы-коллектора. Легкость, с которой углеводороды вытекают из породы-коллектора в ствол скважины, называется проницаемостью и достигается, когда поровые пространства соединены. (5)

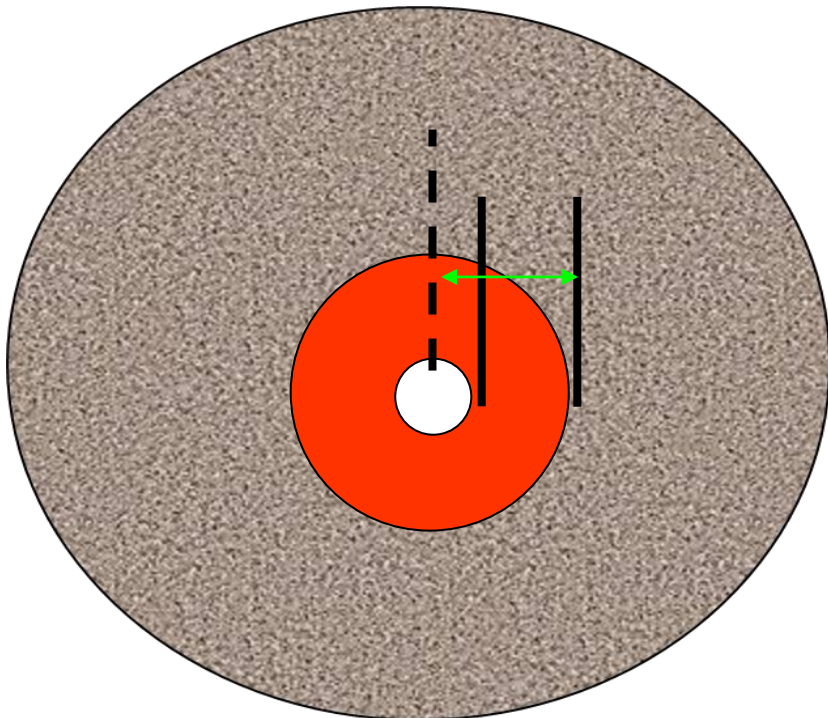

Рисунок 1: Скин-фактор

Таким образом, проницаемость вблизи ствола скважины всегда отличается от проницаемости вдали от скважины, где на пласт не повлияло бурение или стимуляция. Здесь, показано схематическое изображение зоны скина.

Частичная или полная закупорка призабойной зоны скважины, снижает исходную проницаемость пласта.

Разрушение количественно оценивается скином (S).

Рис. 2: Разрушение горизонта

$$S = \frac{k}{k_s} - 1 \ln \frac{r_s}{r_w} \quad (1)$$

Уравнение (1) расчета скин-фактора для вертикальных скважин.

$$S = [\sqrt{H^k V^k H V} / \sqrt{(H S^k V S^k) - 1}] \ln r_s / r_w \quad (2)$$

Уравнение (2) расчета скин-фактора для горизонтальных скважин. (6)

Интенсификация - это термин, используемый для описания различных операций, выполняемых в нефтяной скважине для достижения оптимальной продуктивности. Этот метод очень важен для производственной операции и используется для стимулирования перетока добычи из пород-коллекторов в ствол

скважины, поскольку углеводороды расположены в промежутках между порами породы-коллектора.

Интенсификация - это химический или механический метод увеличения пропускной способности скважины.

Очистка ствола скважины-жидкость не закачивается в пласт

➤ Химическая обработка

➤ Промывка перфорации

Матричная стимуляция-закачка ниже давления гидроразрыва

➤ Кислотная обработка

➤ Химическая обработка

Гидравлический разрыв пласта - закачка выше давления гидроразрыва

➤ Кислотный гидроразрыв

➤ Расклинивающий гидроразрыв

Гидравлический разрыв пласта - это метод стимуляции скважины, используемый для увеличения продуктивности скважины. В технологии гидравлического разрыва пласта жидкость для гидроразрыва обычно получают путём смешивания воды с песком и нагнетания её под высоким давлением в пласт.

(7)

В данной статье, на примере реальной скважины описывается влияние гидроразрыва пласта, угла отклонения горизонтального участка в 500 м на продуктивность скважины. Проект велся по модели выполненной в Проспер. В этом проекте рассматривается, как будет вести себя добыча нефти и газа в базовом случае, при угле отклонения 30, при угле отклонения 30 с гидроразрывом и горизонтальной длине 500 метров с углом отклонения 30. Кроме того, в этой модели скважины определено, как разные параметры - диаметр НКТ, скин-фактор влияют на добычу нефти и газа для определения оптимальных дебитов скважины. В реальности скважина была немного отклоненной. Цель состояла в том, чтобы провести своего рода анализ чувствительности, чтобы определить оптимальные параметры для

будущих скважин и то, как добыча может идти по другой траектории.

Параметры PVT в этой скважине следующие:

The screenshot shows a software window with a menu bar at the top containing: Done, Cancel, Tables, Match Data, Regression, Correlations, Calculate, Save, Open, Composition, and Help. Below the menu bar is a checkbox labeled 'Use Tables' which is currently unchecked. The main area is divided into three sections:

- Input Parameters:** A table with four rows for defining input parameters. Each row has a label, a numerical input field, and a unit.
- Correlations:** A section with two rows, each containing a label and a dropdown menu for selecting a correlation model.
- Impurities:** A section with three rows for defining impurity levels, each with a label, a numerical input field, and a unit.

Parameter	Value	Unit
Solution GOR	119	Sm ³ /Sm ³
Oil Gravity	838.369	Kg/m ³
Gas Gravity	0.81328	kg/m ³
Water Salinity	0	ppm

Correlation	Selected Model
Pb, Rs, Bo	Glasc
Oil Viscosity	Beal et al

Impurity	Value	Unit
Mole Percent H ₂ S	0	percent
Mole Percent CO ₂	0	percent
Mole Percent N ₂	0	percent

At the top right of the main area, a black box displays the text 'PVT is MATCHED'.

Рисунок 3: Параметры PVT для модели скважины

Done Main Cancel Reset Copy Clip Import PVTP Import Transfer Plot Help

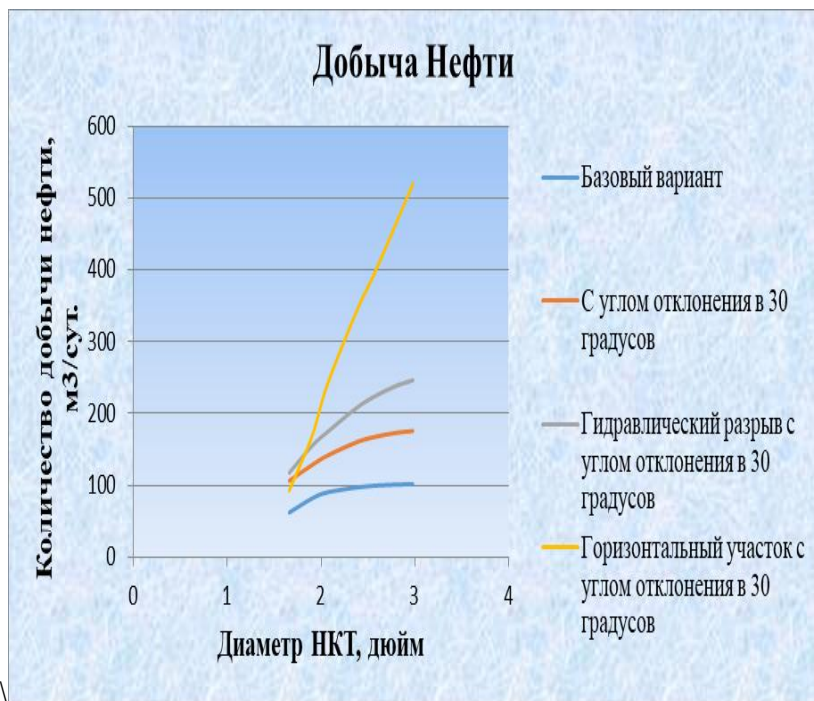
PVT Match data

Table 1

Temperature 68 deg C
 Bubble Point 277.176 BARa

	Pressure BARa	Gas Oil Ratio Sm ³ /Sm ³	Oil FVF m ³ /Sm ³	Oil Viscosity centipoise
1	1	0	1.0309	2.41353
2	8.618	4.26	1.0441	2.10595
3	17.237	9.1	1.0572	1.99951
4	34.474	17.54	1.0786	1.82365
5	86.184	40.66	1.1325	1.40926
6	137.895	65.01	1.1875	1.10401
7	172.369	81.96	1.2248	0.94854
8	189.606	90.66	1.2437	0.88249
9	206.843	99.47	1.2627	0.82313
10	241.316	117.53	1.301	0.72155
11	258.553	126.74	1.3203	0.67808
12	277.176	136.86	1.3413	0.63576
13	376.041	136.86	1.31785	0.83676
14	536.608	136.86	1.28827	1.07761
15	676.09	136.86	1.26811	1.28684

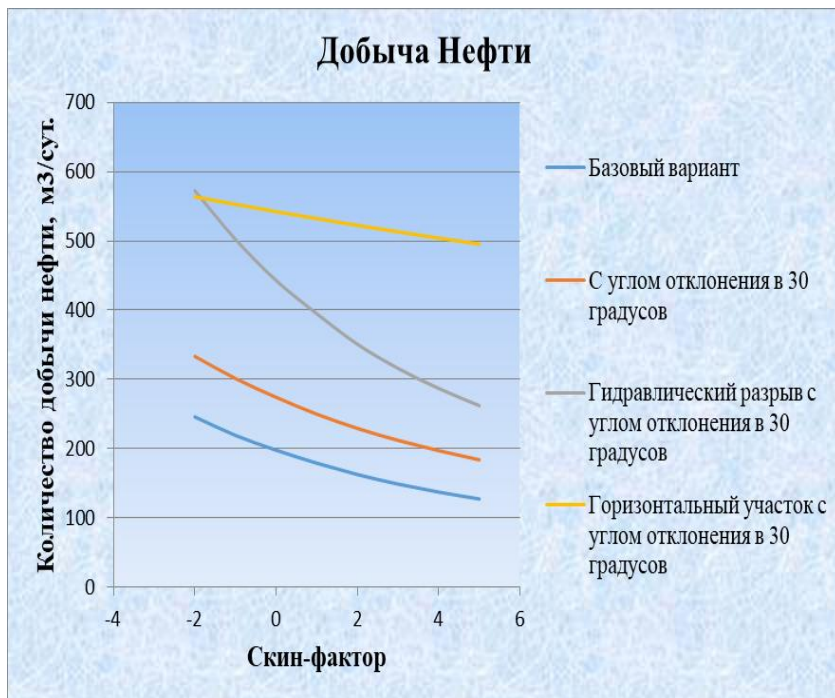
Рисунок 4: Сопоставление параметров в PVT-тестах

Рисунок 5: Дебит нефти с НКТ разного диаметра с разным типом заканчивания

На этом графике показано, как будет изменяться суточная добыча нефти при заканчивании в базовом варианте с углом отклонения 30, при гидроразрыве пласта с углом отклонения 30 и горизонтальном участке длиной 500 метров с углом отклонения 30 при разных диаметрах НКТ. Основная цель заключалась в определении оптимального и продуктивного диаметра НКТ для этой скважины при разном типе заканчивания. В результате этого анализа было определено, что при диаметре НКТ 2,98 дюйма в базовом сценарии суточный дебит нефти составит 101,4 м³/сут, при угле отклонения 30 дебит нефти составит 175,8

м³ / сут, в случае ГРП с углом отклонения 30 суточная добыча нефти составит 246,4 м³ / сут, при длине горизонтального участка 500 метров дебит нефти составит 520,1 м³ / сут.

Рисунок 6: Добыча нефти при разных значениях скин-фактора с разным типом заканчивания

На этом рисунке показано, как будет изменяться суточная добыча нефти при заканчивании в базовом варианте с углом отклонения 30, при гидроразрыве пласта с углом отклонения 30 и в случае горизонтального участка 500 метров с углом отклонения 30. Основная цель заключалась в оценке оптимального суточного дебита газа с НКТ разного диаметра для этой сква-

жины с разным типом заканчивания. На основании этого исследования было определено, что при скин-факторе -2 в базовом случае суточный дебит нефти составит $127,2 \text{ м}^3 / \text{сут}$, при угле отклонения 30 дебит нефти составит $183,7 \text{ м}^3 / \text{сут}$, в случае ГРП. при угле отклонения 30 суточная добыча нефти составит $261,9 \text{ м}^3 / \text{сут}$, при длине горизонтального участка 500 метров дебит газа составит $495,3 \text{ м}^3/\text{сут}$

Выводы

1. Было проведено исследование того, как различные диаметры насосно-компрессорных труб и скин-фактор влияют на добычу нефти и газа при различных типах заканчивания скважин. При другом типе заканчивания будет увеличиваться площадь дренирования скважины, что напрямую отразится на добыче нефти и газа из скважины.

2. Одной из целей этого проекта было определение оптимального диаметра НКТ для извлечения большего количества нефти и газа из скважины в результате увеличения площади дренирования скважины.

3. Другой целью было определить лучшую неповрежденную зону вокруг ствола скважины, чтобы установить отрицательный скин-фактор вокруг зоны ствола скважины. Поэтому для увеличения проницаемости вокруг скважины был использован гидроразрыв пласта. Этот метод стимуляции скважины также увеличит площадь дренирования скважины за счет улучшения зоны разрыва вокруг ствола скважины.

References

1. Daniel Etesami. Modeling and Prediction of Rate of Penetration for Deviated Wells, 2020
2. Samir Prasun and Anil Kumar, Drainage Areas, Shapes and Reservoirs for Wells in Reservoirs with Multiple Fluid Contacts, SPE -196184-MS, 2019

3. Keng Seng Chan, Rahim Masoudi, Hooman Karkooti, Ridzuan Shaedin, Mohamad B Othman, PETRONAS. Smart Horizontal Well Drilling and Completion for Effective Development of Thin Oil-Rim Reservoirs in Malaysia, SPE 170593
4. Tutuka Ariadji, Pudjo Sukarno, Kuntjoro Adji Sidarto, Edy Soewono, Lala Septem Riza & Kenny David. Optimization of Horizontal Well Direction and Length considering Geomechanics Properties and Drainage Area Using Genetic Algorithm in A Gas Field
5. Reservoir Stimulation second edition – Michael J. Economides, Kenneth G. Nolte
6. Reservoir Stimulation third edition – Michael J. Economides, Kenneth G. Nolte
7. Reservoir Stimulation Ahmed S.Abou – Sayed
8. Wiesław Szott, Krzysztof Miłek, Oil and Gas Institute – National Research Institute Methods to determine drainage area in shale formations produced by stimulated horizontal wells using reservoir simulation modelling

İÇİNDƏKİLƏR:

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Leyla Musa qızı Xanbutayeva Cümlənin anlanmasında struktur ambiqitivliyin rolu	5
Наиля Габиб гызы Гаджиева Проблемы обучения русскому как иностранному в иноязычной среде	13
Aynur Əfsər qızı Quliyeva Həndəsi konsepsiyaların adlarının metaforizasiyası	25
Səfa Məhəmməd qızı Şərifova Dinləmə və danışmaq vərdişlərinin mobil tətbiqlər vasitəsi ilə inkişafı	31
Вафа Нариман гызы Мамедова Антропоцентризм загадок	37
Aytən Üzeyir qızı Əfəndiyeva Anlama linqvo-fəlsəfi fenomen kimi	44
Rövşən Rahib oğlu Məmmədsoy Boris Pasternakın "Fevral" şeirində xristianlıq elementlərinin tərcümədə saxlanılması problemi	52
Fazila Fazil Guliyeva The issue of grammaticalization in cognitive linguistics	63
Dilbər Oqtay qızı Bəşirova Azərbaycan etnotoponimlərinin lingvistik təbiəti	73
Səbinə Əbülfət qızı Cəfərova Şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrində -sa, -sə və -sa da, -sə də ədatlarının mətn daxili semantikasi	80

Afət Vaqif qızı Əmrahova Azərbaycan Respublikasında investisiya qoyuluşlarının təhlili	89
Samirə Yusifəli qızı Vəliyeva Leksik-terminoloji vahidlərin informasiya ötürmə vasitələri	98

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Натиг Нэман оглу Гамидов, Джабраил Микаил оглу Эйвазов Вариации добычи нефти и газа с изменением разных параметров при разных типах заканчивания скважин в результате увеличения площади дренирования скважин	107
--	-----

Çapa imzalanmışdır: 01.11.2021
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 15 ç.v.
Sifariş: 439

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

